

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська Академія»
Факультет правничих наук
Кафедра міжнародного та європейського права

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

освітній ступінь – магістр

на тему: «**Право на самозахист у міжнародному праві. Сучасні виклики.**»
«Right to self-defence in international law. Recent challenges.»

Виконала:

Студентка 2 року навчання
магістерської програми спеціальності
081 «Право»
Мисенко Крістіна Вікторівна

Керівник магістерської роботи:

Коваль Дмитро Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент

Рецензент _____

Магістерська робота захищена з
оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«___» _____ 2021 рік

Київ – 2021

Декларація академічної доброчесності студентки НаУКМА

Я, Мисенко Крістіна Вікторівна, студентка
2 року навчання факультету правових наук,
спеціальність 081 "Право", адреса електронної
пошти kristina.mysenko@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною магістерська
робота на тему "Право на самозахист у міжнародному
праві. Сучасні виклики" відповідає вимогам академічної
доброчесності та не містить порушень, передбачених
пунктами 3.1.1 - 3.1.6 Положення про академічну
доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі
змінним змістом.

- підтверджую, що надана мною електронна
версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність
критеріям академічної доброчесності, у будь-який
спосіб, у тому числі порівнянням змісту роботи
та оформлення з іншими роботами за допомогою
електронної системи Unisheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в
репозитарій та баз даних університету для
порівняння цієї та майбутніх робіт.

12 травня 2021р.

К. Мисенко

Мисенко К.В.

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРАВО НА САМОЗАХИСТ: РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ ТА ПОНЯТТЯ	8
1.1. Еволюція права на самозахист та його природа	8
1.2. Поняття права на самозахист у міжнародному праві	18
РОЗДІЛ 2. ВИДИ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ	32
2.1. Індивідуальний та колективний самозахист	32
2.2. Реактивний, запобіжний та превентивний самозахист	43
РОЗДІЛ 3. МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ	58
3.1. Необхідність, негайність та пропорційність самозахисту	58
3.2. Інші межі права на самозахист	69
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	89

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Хоча право на самозахист звичаєве та виникло з часів чи не зародження самої держави, але його розуміння та межі зазнало і зазнають численних змін у розумінні. Поява нових видів озброєння, зростання впливу нових акторів спонукають до модифікації права на самозахист з метою збереження його ефективності.

Останнім часом держави вимушені були часто вдаватись до права на самозахист. Наприклад, нещодавніми прикладом є атака США на аеропорт у Багдаді з метою ліквідації генерала Сулеймані. Ця операція обґрунтована реалізацією права на запобіжний самозахист. Іншим прикладом є минулорічне загострення конфлікту між Вірменією та Азербайджаном стосовно окупованої території Північного Карабаху. В цьому випадку Азербайджан застосував право на реактивний самозахист для припинення окупації своєї території.

Тема права на самозахист, його поняття, види, межі є добре дослідженим у літературі. Знаходимо перші доробки і в роботах таких середньовічних вчених та практиків як Гуго Гроцій і Бальтазар Айялу. Більш новими та фундаментальними роботами щодо вивчення цього права є праці В. Ржевської, Й. Дінштайна, Д. Аканде, М. Шоу, К. Грінвуда, Д. Бетлехема, М. Рейсмана, А. Армстронга, П. Келлі та інших. У доктрині широко проаналізовано поняття самозахисту, його відмінність від самодопомоги, наведені різні точки зору щодо визначення видів та меж самозахисту. Вагомий внесок у сучасне розуміння права на самозахист вніс Міжнародний суд ООН, який проаналізував це право у справах, зокрема, Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа, Збройні дії на території Конго, Правові наслідки спорудження стіни на окупованій території Палестини, Справа про нафтові платформи та інші. У цих рішеннях та дорадчих висновках знаходимо розуміння меж права на самозахист, але суд ще не проаналізував правомірність запобіжного самозахисту, не визначив масштаби агресії, за якої виникає право на самозахист, також позиції суддів щодо застосування права

для оборони від збройних нападів недержавних акторів лишаються неоднозначними.

Незважаючи на таке широке дослідження теми, в ньому все ще залишаються прогалини. Точаться дискусії щодо видів права на самозахист, чи є правомірними запобіжний та превентивний самозахист, не визначеним є питання щодо сили та масштабу збройного нападу, за якого можна реалізовувати право на самозахист. Дискусійним є питання чи є атаки недержавних акторів такими, що спричиняють застосування досліджуваного права. Напрочуд різні погляди вчені висловлюють при визначенні негайності та необхідності застосування права на самозахист для боротьби з режимом окупації, коли держава, яка зазнала агресії, довгий час не вдавалась до збройного опору.

Враховуючи все наведене ми вирішили дослідити цю тему, проаналізувати останні приклади застосування права на самозахист та спробувати дати відповіді на дискусійні питання.

Метою дослідження є вивчення поняття права на самозахист, його природи та особливостей, розмежувань видів, аналіз меж права на самозахист та модифікацію у відповідь на сучасні виклики.

Завдання дослідження:

1. дослідити еволюцію права на самозахист та підходи до розуміння його природи у роботах науковців та рішеннях судів;
2. встановити якими джерелами права регулюється здійснення права на самозахист;
3. відмежувати право на самозахист від суміжних концепцій та встановити його ознаки та поняття;
4. вивчити підходи до визначення видів права на самозахист та аргументи щодо правомірності цих видів;
5. дослідити наявні у теорії та практиці міжнародного права межі при здійсненні права на самозахист;

6. застосувати критерії встановлені у доктрині та практиці суду до сучасних випадків застосування права на самозахист, зробити висновки щодо правомірності.

Об'єктом дослідження виступають міжнародні правовідносини при реалізації права на самозахист.

Предметом дослідження є право на самозахист у міжнародному праві.

Методи дослідження. В даній роботі було використано як загальнонаукові, так і спеціальнонаукові методи, вибір яких визначений об'єктом та предметом дослідження.

Перш за все застосовується діалектичний метод. Завдяки йому вдалось дослідити шлях напрацювання міжнародною практикою розуміння поняття та природи права на самозахист, підходів до його видів та визначення меж правомірного застосування.

Також підлягав використанню аксіологічний метод. Збройний самозахист нерозривно пов'язаний з правами людини, а отже і з цінностями. Даний метод дав можливість дослідити практику держав та наукові доробки через ціннісні категорії, оцінити дотримання балансу можливості самозахисту та утримання від зловживання правом.

Порівняльно-історичний метод надав змогу вивчити розвиток правової оцінки, розуміння поняття та природи права на самозахист, особливостей його застосування як в період до заборони агресії, так і після. Завдяки цьому методу вдалось пізнати передумови мотивації при винесенні рішень судом, та різних підходів вчених, як на них впливали історичні обставини та погляди суспільства, що сприяло формуванню саме таких висновків.

Методи аналізу і синтезу застосовувались для проведення аналізу фактів справ та винесених у них рішень Міжнародного суду ООН, подальшого систематизування зроблених висновків та вироблення цілісної позиції.

Системно-структурний та функціональний методи мали місце для дослідження всього масиву міжнародно-правових договорів, висновків Комісії з міжнародного права, рішень Міжнародного суду ООН та інших

джерел, що впливають на оцінку права на самозахист. Методи було застосовано для системного вивчення рішень Міжнародного суду ООН та виданих ним рекомендацій, узагальнень, що сприяло всесторонньому вивченню предмета дослідження. Також метод було доцільно застосувати при вивченні взаємодії Ради Безпеки ООН з міжнародною спільнотою для відновлення миру та безпеки. Завдяки функціональному методу стало можливим дослідити зв'язок між ознаками та межами права на самозахист. Існує необхідність з'ясувати чи є потрібною дотримання всіх меж права на самозахист для висновку про його правомірність та рівень відповідності ситуації цим межам.

Застосовувався біхевористичний метод для порівняння мотивів здійснення самозахисту державою та окремим індивідом.

Формально-логічний метод був необхідним для здійснення оцінки правової аргументації рішень суду. Це дало змогу чітко визначити специфіку критеріїв, що обмежують право на самозахист. Також цей метод допоміг проаналізувати позиції у доктрині задля оцінки їх відповідності суті права та викликам сучасності.

Застосування герменевтичного методу дало змогу здійснити тлумачення рішень суду, цілісно оцінити сферу застосування критеріїв, їх взаємозв'язок між собою, чи є виключним і кумулятивним перелік. Також використовуючи метод вдалось інтерпретувати поняття, якими оперує суд для правильного їх розуміння, встановити мету виокремлення кожного з критеріїв. Більше того застосовуваний метод сприяв розумінню доказів, які суд брав до уваги при вирішенні справ.

Для більш повного дослідження теми було проведене вивчення практики міжнародних органів, зокрема суду ООН та міжнародних кримінальних трибуналів. Також вивчені резолюції Генеральної Асамблеї ООН та Ради Безпеки ООН, висновки Комісії з міжнародного права щодо застосування права на самозахист та тлумачення його меж, тому підлягав використанню метод порівняльного правознавства.

Під час дослідження було доцільно застосувати метод інтерпретацій. Він дав змогу застосувати напрацьовані Міжнародним судом ООН та науковим доробком позиції до останніх випадків застосування права на самозахист, визначити їх правомірність та відповідність межах права.

РОЗДІЛ 1. ПРАВО НА САМОЗАХИСТ: РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ ТА ПОНЯТТЯ

1.1. Еволюція права на самозахист та його природа

Розпочати дослідження теми хочемо з еволюції концепції самозахисту, тому в цьому підрозділі буде приділено увагу розвитку концепції права на самозахист, природі права та його подвійному регулюванню.

Перш за все зробимо ремарку, що в роботі йтиметься про самозахист у міжнародному публічному праві. В цій площині право на самозахист належить державі, що підтверджують слова професора Йорама Дінштайна: «самозахист завжди здійснюється державою»¹ [19, с. 193].

Агресія та самозахист завжди йшли пліч-о-пліч, одне спричиняло виникнення іншого, захист перетікав у напад. Для опису їх взаємозв'язку варто згадати влучний вислів професора Майкла Гленнона, що самозахист – це «зворотній бік агресії» [22, с.11]. Дійсно, вони як сторони однієї монети, і у відповідь на агресію виникає право захиститись. Право на самозахист виникло доволі давно. Професор Ондер Бакірціоглу пов'язує момент виникнення права на самозахист у держави із часом «створення самого міжнародного права» [9, с. 1]. Джеймс МакХаг зазначає, що «збройна самодопомога як засіб примусу, незалежно від війни, є давнім і очевидним принципом, до якого суспільні об'єднання часто звертались у процесі міжнародних відносин» [43, с. 64]. Можливо, варто пов'язати це явище із народженням самої держави як суб'єкта міжнародно-правових відносин. Згадки про самозахист знаходимо ще в античності. Доктор Робінсон П. пише, що самозахист вважався єдиною справедливою підставою для застосування сили у стародавньому Римі [55]. Щодо пізніших часів він вказує, що Великобританія вела війну проти бурів під гаслом самозахисту [55]. Вважаємо за потрібне розпочати дослідження з еволюції розуміння самозахисту.

---

¹ Тут і надалі переклад мій, якщо не вказано інше.

У своїй дисертації вітчизняна дослідниця Ржевська В.С. розглядає розвиток концепції самозахисту впродовж віків та доходить до висновку, що можна виокремити два підходи до цього права [101, с. 12-23]. Першою вона називає «теорію справедливої війни (*bellum justum*)» [101, с. 12]. Як зазначає науковиця «найстаріша й найвідоміша з-поміж міжнародно-правових форм врегулювання звернення до зброї, в усі віки й в усіх народів знаходила собі прибічників. Її загальний зміст – війна, як необхідне зло, повинна бути виправдана належною підставою та дотриманням процедури оголошення» [101, с. 12]. Щодо розробників цієї теорії, то вона вказує «перелік критеріїв справедливості війни докладно розробили отці церкви – Блаженний Августин, Тома Аквінський, Василь Великий» [101, с. 13], а вже «Ф. Вітторія, Ф. Суарес, А. Джентілі, а згодом Г. Гроцій та його послідовники зробили поняття про справедливу війну більш юридичним» [101, с. 13]. Вважаємо доречним розглянути працю «Про право війни і миру» Гуго Гроція, де він часто згадував про право на захист. Зокрема, він писав: «для збереження нашого життя та людей, що є закінченням війни, а також володіння або придбання речей, необхідних і корисних для життя, найбільш підходить тим принципам природи, і застосовувати силу, якщо це необхідно, для таких випадків жодним чином не дисонує з принципами природи, оскільки всі тварини наділені природною силою, достатньою для допомоги та захисту» [25, с. 19]. Однак, вище згадувана нами Ржевська В.С. зазначає, що цілком ототожнювати сучасне розуміння права на самозахист та концепцію справедливої війни не можна з наступних підстав: «пропонований перелік підстав для справедливої війни значно різноманітніший, ніж просто оборонна війна. Вона присутня, але розчинена у множині мотивів, розпорошена по багатьох приватних випадках, як от – захист прав на корону, захист земель, підданих та власності. Головна ж відмінність ... у вузькому розумінні в тому, що справедлива війна загалом передбачає наступальні дії» [101, с. 14]. Суддя того часу Бальтазар Айялу пише: «у таких випадках [напад] буде законним не тільки відбити зло, але й помститися за нього і вигнати ворога з його власної землі, якщо ми не можемо

отримати від нього безпеку інакше, то не можна сказати, що переступає допустимий запобіжний захід той, хто робить що було б небезпечно пропустити» [8, с. 9]. К. Семчинський вказав на непослідовність у роздумах Г. Гроція: «не приймаючи жорстокості війни, він все ж таки не відкидає саму можливість війни. З одного боку, він доволі практично оцінює вірогідність існування воєн як таких, що притаманні людській природі, з іншого – приймаючи віру в Божий суд и Боже право, говорить про те, що війни не мають практичного сенсу. При цьому він виходить із теорії «справедливої війни», намагаючись визначити ті причини, які до неї спонукають, але у висновках опосередковано визнає, що війни не можуть бути справедливими» [102, с. 101]. З точки зору сучасного міжнародно-правового режиму, де застосування сили заборонено, а право на самозахист обмежене, очевидними є недоліки концепції: надто широкий перелік підстав для застосування самозахисту, що не обмежується захистом від агресії; та широкі межі, які дозволяють обороні переходити у наступ, це перевищує необхідність. Серед здобутків цієї концепції дослідниця Ржевська наводить такий: «намагалася запровадити оцінку причин розв'язування війн з використання не політичної категорії доцільності, а правничої категорії справедливості» [101, с. 14].

Наступним періодом науковиця називає позитивістський підхід «війни-двобою, з її підвищеною увагою до системи правил оголошення та ведення війни» [101, с. 16], яке потім було замінене іншим напрямком цієї ж концепції праворозуміння. Як пише вже згадувана нами раніше пані Ржевська, за подальшими поглядами «порушення іншими державами будь-якого з цих прав або створення перешкод для їх реалізації – вже достатня причина для розв'язання війни» [101, с. 18], тобто реалізації права на самозахист. Недоліком є те, що «право тут затьмарене політикою» [101, с. 21]. Таким чином бачимо пов'язування права на самозахист із самозбереженням [101, с. 18-20], а саме воно є «сукупність норм, що регулюють швидше порядок, ніж юридичні підстави його здійснення» [101, с. 22]. Порівнюючи ці два періоди Ржевська Валентина Сергіївна пише: «справедлива війна здійснюється тільки

на підставі правопорушення, для основного права самозбереження достатньо і загрози для безпеки держави або її громадян. Самозбереження пов'язане з категорією правосуб'єктності держави, справедлива війна – з правовим примусом і відповідальністю» [101, с. 24].

Ми в свою чергу, аналізуючи фундаментальну працю пані Ржевської В.С. та наведені нею підходи, вважаємо, що для виведення концепції, яка прийнятна зараз, ми не зможемо абсолютизувати якийсь із підходів та застосувати його у наш час. Щодо концепції справедливої війни, то в ній підстави для реалізації права на самозахист надзвичайно широкі і, пам'ятаючи про таку високу ціль як збереження миру, доцільніше було б застосувати менш ерозійні методи та не вдаватись до збройних засобів одразу. Більше того, внаслідок певних причин так звана «реалізація права на самозахист» перетвориться в агресію «ображеної» держави. Проте наразі ми маємо більш жорсткі обмеження для реалізації права на самозахист і не можемо дозволити такого розлогого трактування причин для його застосування. Хоча серед переваг вказаного підходу можна виокремити наступну: підставою для самозахисту є серйозні негативні дії іншої держави. Слово «справедлива» у понятті «справедлива війна» наводить нас на думку, що ці негативні дії повинні бути дуже значущими та мати великі негативні наслідки для держави-жертви, щоб виправдати збройну відсіч. Хоча, сприйняття пропорційності рівня небезпеки до потенційних негативних наслідків лишається суб'єктивним.

Що стосується другого підходу, то тут знову ж таки інтереси держави можуть бути доволі широкими, як і право на самозбереження. На наш погляд, самозбереження може трактуватись і в контексті економічного благополуччя. Наприклад, якщо одна держава запровадить економічні санкції або ембарго проти іншої, такий вид протиправної поведінки вплине на її благополуччя та економічну незалежність, і точно стосуватиметься державних інтересів, а то й самозбереження, оскільки економіка – це один з найважливіших проявів функціонування держави. Однак, у наш час така підстава не обґрунтувала б

доцільність застосування права на самозахист та використання збройних методів проти цієї держави, оскільки ця підстава, щонайменше, не відповідає задекларованій меті та не задовольняє вимогу статті 51 Статуту ООН про наявність агресії. У цьому випадку варто б вдатись до мирного врегулювання спорів, провести переговори чи вирішити цей конфлікт у судовому порядку. У якості крайньої міри можна вдатись до економічних санкцій у відповідь, хоча, на наш погляд, цей інструмент впливу вбачається не розумним, бо призведе лише до ескалації конфлікту.

Іншим прикладом може бути вислання дипломатичних працівників приймаючою державою. Вказаний захід також впливає на право на самозбереження держави у широкому сенсі, бо внаслідок таких дій розриваються дружні та дипломатичні зв'язки з цією державою, ускладняється реалізація інтересів у цій державі та захист своїх громадян, які там перебувають. Вважаємо людину не лише головною цінністю та основою держави, а й об'єктом державного захисту. Тому в будь-якому конфлікті варто керуватись ідеєю захисту народу від всього лиха чи то економічних наслідків, чи то політичних, чи воєнних. Звісно, розірвання дипломатичних зв'язків ускладнить захист прав і законних інтересів своїх громадян, але знову ж таки цю ситуацію краще вирішити мирними методами, оскільки так збережуться життя населення, за які держава власне і опікується. Тому в цьому контексті право на самозбереження може й бути зачеплено, але вдаватись до збройного його захисту недоречно.

Однак, висилання дипломатичного корпусу може бути вчинене як допоміжний засіб до збройного самозахисту. Наприклад, як нещодавнє оголошення консула Російської Федерації небажаним в Україні, що було зроблене у відповідь на оголошення співробітника посольства України в Москві *persona non grata* [90]. Бачимо, що протистояння ведеться не лише на території воєнних дій, а й у дипломатичній сфері. Однак, наголосимо, що вказані дії до самозахисту не належать через їх незбройний характер.

На наш погляд, найбільш доцільний нині підхід – поєднання двох концепцій, що право на самозахист виникає після порушення права держави чи загроза його порушенню, але це порушене право повинно вузько трактуватись, як таке, без якого існування держави неможливе, і порушене воно має бути саме збройними методами, щоб не залишилось можливості для вибору інших засобів. Варто зауважити, що дії держави-жертви вчиняються не з метою помсти державі-агресору, а заради власного порятунку, її захисту та самозбереження. Тому що вендета тут має назву «агресія».

Це право не втратилось у віках історії, воно часто згадувалось у пізнішому міжнародному праві. Для прикладу в період до створення ООН ми бачимо чи не однакове формулювання винятку самозахисту у багатьох договорах про дружбу початку ХХ століття. Наприклад, у договорі про дружбу між Румунією та Францією від 10 червня 1926 року, стаття 2.1. містить виняток із обов'язку не нападати один на одного – право на правомірний самозахист [35, с. 229]. Інший договір взаємних гарантій, підписаний у Локарно 16 жовтня 1925 року, який містив зобов'язання між Німеччиною та Бельгією, Німеччиною та Францією не нападати один на одного, також містив виняток правомірної самооборони, але «правомірність» була дещо деталізованою: так агресія не повинна бути спровокована стороною, що захищається; також захищатись можна якщо збройні сили розташовані у демілітаризованій зоні і вимагаються негайні дії [36, с. 293].

На сьогодні потреба укладати мирні договори відпала, бо агресія заборонена Статутом ООН [109, ст. 2(4)], а відповідно до документів ООН «її використання лише для самозахисту є одним з основних принципів збереження миру» [52, с. 9]. Однак, зі встановленням заборони самозахист не перестав існувати, напрочуд це право було записано у статуті як «невід'ємне». Мабуть, творці ООН, маючи надію, що агресія припиниться, все ж завбачливо прописали виняток з неї, який дозволить державі здійснити цілком логічне та природне бажання – захистити своє населення та територію. Як пише Трегубенко А.С.: «Засновники Статуту Організації Об'єднаних Націй

визнавали, що сила може виявитися необхідною для запобігання й усунення загрози миру й придушення актів агресії або інших порушень миру. Військова сила, яка застосовується законним і належним чином, є життєво важливою складовою частиною будь-якої діючої системи колективної безпеки в будь-якому її визначенні –традиційно вузькому визначенні або більш широкому» [110, с. 105]. Право на самозахист міститься у статті 51 Статуту ООН, яка говорить наступне: «цей Статут жодною мірою не зачіпає невід’ємного права на індивідуальний чи колективний самозахист, якщо станеться збройний напад на Члена Організації, до тих пір, поки Рада Безпеки не застосує заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру і безпеки. Заходи, які були вжиті Членами організації при здійсненні права на самозахист повинні бути негайно повідомлені Раді Безпеки і жодним чином не повинні зачіпати повноваження і відповідальність Ради Безпеки, відповідно до цього Статуту, стосовно вживання у будь-який час таких заходів, які вона вважатиме необхідними для підтримання міжнародного миру і безпеки» [109, ст. 51].

Отож, спостерігаємо, що право на самозахист непохитно існує впродовж історії людства: воно було згадано у роботах часів сімнадцятого століття, пройшло закріплення у мирних договорах початку XX століття і міцно вкоренилось у часи ООН. Причини цього можна шукати у природі права та джерелі його походження.

Щодо визнання сучасної концепції самозахисту, то Комісія з міжнародного права у своєму висновку вказує, що «тільки відносно недавно міжнародно правовий порядок прийняв концепцію самозахисту, яка у деяких ключових частинах повністю порівняна з концепцією, яка зазвичай використовується у національних правових системах» [51, с. 52]. Міжнародний суд ООН в свою чергу у справі про *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа* зазначає, що право на самозахист є звичаєм [45, с. 94, параграф 176]. Суд робить свій висновок на основі тлумачення тексту статті 51 Статуту ООН і «природне» чи «невід’ємне» вказує ні на що інше, як на звичаєву природу» [45, с. 94, параграф 176]. Більше того, якщо

зважати на його прадавнє існування, що описувалось вище, та широке застосування у договорах, це є ще одним підтвердженням звичаєвої природи права. Отже, попри те, що право на самозахист є юридизоване у Статуті ООН, воно має силу звичаю. Суд ООН у згаданій справі дійшов до висновку: «міжнародне звичаєве право продовжує існувати поряд із договірним правом» [45, с. 94, параграф 176]. Як зазначає Антонович М.М., «звичаєві норми, обов'язкові для всіх» [78, с. 46]. Такий обов'язковий характер цього права дає додаткову перевагу, бо поширюється і на сторін що не є членами ООН. Однак таке подвійне закріплення призводить до різниці тлумачень. Зокрема існують позиції, що самозахист як звичай відрізняється від обсягу права, яке закріплене у положенні статті 51 Статуту ООН [51, с. 58]. Наприклад, Малкольм Шоу, зазначає: «звичаєве право продовжувало існувати поряд із договірним правом (тобто Статутом ООН) у цій галузі. Не було точного перекриття і правила не мали однакового змісту» [64, с. 1132]. Суд ООН у справі *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа* також зазначає: «сфери, регульовані двома джерелами права, не збігаються точно, і норми не мають однакового змісту» [45, с. 94, параграф 176]. Сіваш О.М. вказує на інший вид співіснування звичаєвого і контрактного права: «що право на самооборону – це норма загального звичаєвого права, яка знайшла відбиття в статтях про відповідальність, розроблених Комісією міжнародного права, робота якої за будь-якою темою спирається на звичаєві норми з додаванням новаторської складової, необхідної для прогресивного розвитку міжнародного права» [105, с. 109]. К. В. Смирнова зазначає, що «сучасний інститут права держав на самооборону являє собою комплекс взаємопов'язаних звичаєвих і договірних норм; у випадку виявлення між ними суперечностей першорядну роль в усуненні цих суперечностей відіграє не форма існування норми, а встановлена ієрархія норм міжнародного права» [108, с. 114].

Отож, з наведених точок зору науковців бачимо, що спільна позиція наступна: право на самозахист є звичаєвим, яке в подальшому було закріплено у статті 51 Статуту ООН. З цього виникає питання чи однаковими є обсяг

поняття та видів самозахисту у звичаєвого та контрактного права. Відповідь негативна і буде детально обґрунтована у наступних розділах.

Еволюція права на самозахист та ставлення до його реалізації в різні часи слугуватиме нам підґрунтям для дослідження природи цього права.

Для цього ми пропонуємо розглянути згадану попередньо працю Гуго Гроція. Хоч він і був прихильником одного із названих етапів думки, та ми вважаємо, що природу права на самозахист варто шукати саме в зародку історії, а перша концепція є більш давня і більш тривала.

Гуго Гроцій розглядає право на захист як природне право живої істоти. Ця думка зустрічається у його формулюваннях, як «природній принцип самозахисту» [25, с. 170], чи «привілей самозахисту, який природа дає кожному» [25, с. 250]. Ми погоджуємось, що право на самозахист є природним правом людини, зрештою як природним є право на життя [77], так природним має бути і право захищати це життя. Це право зокрема виражене у будь-якому національному кримінальному праві, наприклад в українському кримінальному кодексі [93, ст. 36]. Однак, у цій роботі досліджується не право на самозахист індивіда, а те як воно перетекло у право держави. Користуючись біхевіористичним методом можна було б сказати, що у ядрі всього стоїть первісний інстинкт людини – інстинкт вижити, «самозберегтись». На нашу думку, можна провести паралель та перейти від однієї людини до цілої держави, бо держава – це не відокремлений механізм, за всіма інститутами та механізмами стоїть об'єднання людей, які володіють цим природним право себе захистити. Отож, право, що перш існує у людини та є у кожного з групи людей, перейшло до держави задля щонайповнішої реалізації його суті – захисту людини. Ця ідея походження права держави від мети захисту людей має докази у праці Гуго Гроція: «те, що було сказано про право на захист наших людей та власності, хоча і щодо переважно приватної війни, може застосовуватися до державних бойових дій, враховуючи різницю обставин ... суверенні держави мають право не тільки відвернути, але й покарати за кривду» [25, с. 70–71]. Бачимо тут право саме держави відвернути напад.

Цікаво, що у своїй праці юрист вживає термін «захист», а не, наприклад, «відповісти агресією на агресію», це вказує на взаємозв'язок між цими двома протилежностями.

Ця думка продовжує знаходити прибічників і через сотні років. Під час обговорення пакта Бріана-Келлога, державний секретар США Френк Келлог вказав про самозахист таке: «Це невід'ємне право кожної держави, як і кожної людини, і це передбачається в кожному договорі. Ніхто не буде створювати договір на заборону самозахисту» [26].

Отож, в процесі природньої еволюції та єднання людей при створенні держави вона була наділена первинним правом людини – захиститись. Вона повинна мати право захистити своє населення і майно. Ця теза підтверджується і твердженням Суду ООН у дорадчому висновку про Правомірність погрози чи використання ядерної зброї: «Крім того, Суд не може оминати основне право кожної держави на виживання, а отже, і своє право вдаватися до самозахисту, відповідно до статті 51 Статуту, коли на кону його виживання» [40, с. 263]. Іншим підтвердженням наведеної тези є твердження професора Козюбри М.І.: «держави, як і право, бере свій початок в людині» [89, с. 103], «сучасним розумінням суті та призначення держави, єдиним виправданням існування якої є можливість задоволення потреб та інтересів людей» [89, с. 106].

Як зазначає професор Йорам Дінштайн у своїй книзі «Війна, агресія та самозахист»: «те, що право на самозахист є невід'ємним впливає не з природних прав, а з суверенітету держав» [19, с. 163] та «навіть якщо право на самозахист ніколи не зникне у відносинах між людьми з плоті і крові, немає гарантій такої ж незмінності у міжнародному праві» [19, с. 164]. Інша дослідниця Марта Барандій пише, що суверенітет – це «потенційна здатність до існування, до самостійного здійснення волі та інтересів народу на всіх етапах реалізації його права на самовизначення» [79, с. 310]. Вікторія Бєлевцева визначає основними ознаками суверенітету: «єдність, верховенство, незалежність державної влади» [80, с. 7]. У цих двох дефініціях бачимо

наступну різницю: перша робить акцент на народі та його самореалізації, а друга – на владі. Верховний суд вдається до такого визначення: «саме суверенітет становить основну відправну засаду для її правосуб'єктності. Суверенітет держави має вияв у двох сферах внутрішній та зовнішній. У зовнішній сфері суверенітет означає незалежність, самостійність і не підпорядкованість держави іншим державам» [100]. Тож, чи виходить право на самозахист із влади держави, чи із прав народу? На нашу думку, не можна пов'язувати це право лише з владою, бо тоді його мета була б занадто примітивна та не в дусі природнього права – зберегти державу, щоб зберегти можливість реалізовувати владу. Більш логічно пов'язати право на самозахист держави із народом, його збереженням і що право держави походить від права людини. Ця думка, наприклад, підтверджується статтею 5 Конституції України, згідно з якою носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [92, ст. 5].

Відповідно до статті 5 Конвенції Монтевідео про права та обов'язки держав, фундаментальні права держав не піддаються жодному впливу [37, с. 25]. Для того, щоб дати відповідь на питання що таке фундаментальні права держави звернемось до Проекту Декларації ООН про права та обов'язки держав 1949 року. Стаття 12 згаданого документу відносить право держави на індивідуальну та колективну самооборону до фундаментальних [21, с. 3].

Підводячи підсумки сказаного вище, право на самозахист держави походить із суверенітету держави, але ядром його є людина. Саме право людини на самозахист поступово еволюціонувало та розширилось і як в природному розвитку речей утворилась держава, так природньо вона й отримала право на самозахист, бо в основі держави людина, вона є її цінністю. Тому, право на самозахист є природним правом держави.

1.2. Поняття права на самозахист у міжнародному праві

Далі спробуємо визначити поняття права на самозахист. Тому, у цьому підрозділі ми дослідимо суміжні поняття з самозахистом, підходи до розуміння права на самозахист, виокремимо ознаки права на самозахист.

Перш за все, варто розмежувати поняття «самозахист» від суміжних понять. У доктрині часто вживаються поняття «самозахист» та «самодопомога», наприклад у праці Малкольма Шоу [64, с. 1128] чи висновку Комісії з міжнародного права [51, с. 54]. Однак, чи мають вони однаковий зміст? Для отримання відповіді на вказане запитання вважаємо за необхідне розглянути їх обсяг і розмежувати ці поняття. Комісія з міжнародного права зазначає, що це «специфічні форми, що вживаються системою, визнаючи, що, держава, яка користується певним суб'єктивним правом, може, де це необхідно, вжити заходів для захисту та оборони права в рамках егалітарного суспільства, такого як міжнародне співтовариство. Отже, «самозахист» може розглядатися як форма «збройної самодопомоги або самооборона» [51, с. 54]. Джудіт Пінкард наводить наступні приклади самодопомоги: реторсія, репресалії (до того, як стали протиправними), самозахист [49, с. 63–76]. Джеймс МакХаг також згадує репресалії і самозахист як види самодопомоги, включає до цього переліку інтервенції [43, с. 65-68], а Малкольм Шоу додає заходи у економічній сфері [64, с. 1128-1130]. На нашу думку, якщо проаналізувати саму суть самодопомоги, то вона може включати будь-які дії, які спрямовані на захист інтересів держави, і вибір певного виду залежатиме від конкретної ситуації. Наприклад, при введенні економічних обмежень держава-жертва може ввести такі ж обмеження у відповідь, у дипломатичній сфері можна визнати осіб *persona non grata*, чи відкликати дипломатичний чи консульський корпус, а при збройній агресії потрібно допомогти собі шляхом самозахисту. Тобто самозахист є підвидом самодопомоги. Ця теза підтримується висловлюванням професора Йорама Дінштайна, що «самозахист є особливим підвидом самодопомоги» [19, с. 160]. Також пані Пінкард вживає термін «самозбереження» (в оригіналі «self-preservation») і описує його як «моральну, а не юридичну складову застосування сили чи

загрозу застосування сили при порушенні прав держави чи порушенні міжнародного права, якщо сама природа держави покладається на такі дії» [49, с. 69].

Виходячи з вищенаведеного, «самодопомога» є більш широким поняттям, яке означає захист держави від небезпек і включає в себе як збройні, так і не збройні методи, а самозахист є одним з його підвидів.

Для аналізу поняття «самозахист» звернемось до акту, де саме право закріплене – Статут ООН. Він не дає чіткої відповіді на це питання, стаття 51 доволі поверхнево описує самозахист. Хоча, як зазначено у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Основи миру» від 1 грудня 1949 року, «статут Організації Об'єднаних Націй, найурочистіший пакт миру в історії, містить основні принципи для збереження миру» [71, преамбула]. Тому, вважаємо, що не потрібно вимагати прямої відповіді від Статуту ООН, а проаналізувати його положення, виокремити орієнтири та виділити визначення. Зі структурного аналізу Статуту ООН, зокрема статті 2 та статті 51, можемо зробити висновок, що, попри загальну заборону агресії, присутній дозвіл на здійснення самозахисту. Якщо порівнювати агресію та самозахист, у них є такі спільні ознаки як використання зброї і сили. В той же час різниться мета: самозахист – це контр-захід, відповідь на агресію, він має правомірну мету і відбувається другим у часі. Це підтверджується Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН «Єднання для миру» від 3 листопада 1950 року: «Генеральна Асамблея негайно розглядає це питання з метою надання належних рекомендацій членам щодо колективних заходів, у тому числі у випадку порушення миру чи акту агресії, використання збройної сили, коли це необхідно для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки» [72, частина А]. У цій тезі бачимо мету – відновлення миру та безпеки, яка саме і легітимізує застосування сили у відповідь. Можна, зробити висновок, що застосування сили задля покарання агресора не є правомірним, тобто право на самозахист обмежене у часі та обсязі. Також з наявності принципу непорушності кордонів та територіальної цілісності держав [86, ст. 3, 4] можна презюмувати, що має місце також і

територіальне обмеження. Наприклад, якщо держава А напала на державу Б, а держава Б скористалась своїм правом на самозахист, і при цьому воно було успішне і держава Б звільнила свою територію та вступила на територію держави А, то виникає наступне питання – чи не вичерпала держава Б своє право та чи не почала сама вчиняти агресію? На нашу думку, ключовим аспектом у відповіді на це питання є встановлення факту, чи наявна ще необхідність відновлювати мир і безпеку, а також захищатись державі Б. Тому що відповідь може змінитись залежно від наявності ядерної зброї у держави А та її погрози її використати, або тримання у полоні кількох сотень громадян держави Б та погроза вдатись до контрзаходів. Не будемо вдаватись до кваліфікації цієї ситуації, а вважаємо за необхідне перш означити всі ознаки самозахисту та зрозуміти коли він правомірний і відмежувати від агресії.

Вважаємо, що найбільш ґрунтовно визначення права на самозахист проаналізувала Ржевська В.С. у своїй дисертації, тому видається за потрібне розглянути її роботу. Проаналізувавши погляди вчених у різні часи пані Ржевська виділяє кілька підходів до розуміння права на самозахист.

Відповідно до першого підходу, право на самозахист «в той чи інший спосіб розглядається у порівнянні з національно-правовим інститутом права індивіда на необхідну оборону» [101, с. 45]. Звісно, ці концепції схожі за своєю суттю: суб'єкт здійснює захист від нападу. Але у нас виникає наступне питання: чи можна ототожнювати самозахист держави та людини, виходячи лише із суті діяння, незважаючи на обставини, мету та різність суб'єктів? Пані Ржевська вказує на переваги цього підходу: «в рамках обох інститутів народжуються і вимагають вирішення однакові практичні проблеми – хто розпочав перший, пропорційність відсічі нападів і інші; в центрі обох інститутів – збережена за суб'єктом (особою чи державою) можливість захистити себе від протиправних посягань» [101, с. 48]. Однак, варто звернути увагу на недоліки поєднання цих концепцій. Ржевська В.С. вказує на те, що перш за все ці права «належать суб'єктам різних порядків і реалізуються у відмінних середовищах – міжособистісних і міждержавних відносин» [101,

с. 49]. Важливим є зауваження науковиці щодо різності підходів цих концепцій до обсягу дозволеного: «інститут необхідної оборони розвивається в напрямку розширення для індивіда можливості захистити себе чи інших від протиправного посягання в умовах, коли інші засоби захисту відсутні. Міжнародно-правовий інститут права держав на самооборону, навпаки, визначає, тобто обмежує, умови, за яких держави можуть вдаватися до війни» [101, с. 49].

Ми прагнемо погодитись з тим, що беззаперечне ототожнення самозахисту цих двох суб'єктів було б недоцільним, оскільки вони знаходяться у різних площинах та мають різну відповідальність і обмеженість у діях. Звісно, їх об'єднує спільна мета захиститись від нападу, але людина діє в межах площини, де найвищою цінністю є життя людини, тому суспільство і право всіляко сприяють захисту цього життя та прагнуть розширити межі для самозахисту, хоча і намагаються тримати його у балансі із правом на життя нападника. В той же час держава діє у площині, де найвищою цінністю є мир, бо з нього походить все благополуччя та відсутність загроз для життя населення. Також в цій площині існують безліч гарантій та обов'язків для держави стосовно захисту прав людини, забезпечення їх дотримання, а також збереження населення від лиха збройного конфлікту. Тому при здійсненні права на самозахист держава обмежена правами людини, а також межами правомірного здійснення самозахисту, щоб він не перетік у агресію.

Зважаючи на ці міркування, ми погоджуємось з попередньо наведеною цитатою пані Ржевської про різні напрямки розвитку цих концепцій, що запобігає їх ототожненню.

Наступна концепція, яку виокремила науковиця – ставлення до самозахисту, як до санкції [101, с. 49]. Приклад цього підходу знаходимо у праці професора Василенка В.А. 1982 року. Він зазначає: «самозахист – це особливий вид міжнародно-правових санкцій, оскільки дії в порядку самозахисту являють собою збройні примусові заходи» [83, с. 89]. Професор далі деталізує, що «самозахист від агресії являє собою не засіб захисту прав та

інтересів держави загалом, а виступає лише в якості примусового засобу, який застосовуються у відповідь на тяжкий міжнародний злочин» [83, с. 91]. Ржевська В.С., коментуючи цей підхід, наводить його переваги та недоліки, з якими, на нашу думку, варто ознайомитись, щоб мати змогу більш точно зрозуміти його особливості та вплив на здійснення права на самозахист. Серед переваг науковиця виділяє такі: «послідовно дотримана відповідність зобов'язанням держав за Статутом ООН. Всі норми, що регулюють здійснення права на самооборону, впливають без суперечностей, з розуміння самооборони як примусу до відповідальності за акт агресії. Реалізація права на самооборону цілком підкорена взаємопов'язаним принципам і цілям відносно стрункої системи сучасного міжнародного права, так само, як і законним інтересам постраждалої держави. З точки зору теорії права даний підхід бездоганний» [101, с. 51 – 52]. Цей підхід видається розумним, але ідеальне в теорії – не завжди ідеальне на практиці.

Ми вважаємо, що більш важливою умовою є придатність підходу під час реалізації, чи вона можлива і чи вона правильна. Бо писані норми, які неможливо виконати, чи які діють лише на шкоду справедливості, – не доцільні. Як зазначав філософ права Б. Мелкевік, «право створюється на практиці» [95, с. 149]. Ось і нам потрібно обрати концепцію, яка не лише гарна в теорії та відповідає нормам, а й при своїй реалізації відповідає суті та меті цього права. Тому розглянемо виокремлені Ржевською В.С. наступні недоліки підходу: «постійно зберігається можливість змішування інститутів самооборони та репресалій ... На практиці примус до відповідальності, що вчиняється однією державою чи невеликим колом союзників, досить важко буває відрізнити від помсти. Відтак вульгарне витлумачення «санкційного» підходу до розуміння призначення інституту самооборони в міжнародному праві може легко слугувати обґрунтуванням для застосування під виглядом самооборони збройних репресалій, заборонених сучасним міжнародним правом. Практика ... вказує на частоту зловживань ним і небезпеку його викривлень. Ідеальна модель самооборони як примусу до відповідальності за

акт агресії в реальному житті поволі поступається місцем взаємній помсті, що затягує конфлікти на довгі роки і значно ускладнює мирне врегулювання» [101, с. 52– 53]. Як ми й остерігались, підхід, що задовольняє теоретичні аспекти на практиці має значні недоліки. На нашу думку, санкції в собі мають як компонент відстоювання своїх прав та боротьби з порушниками, так і елемент покарання, чого не можна допустити у здійсненні права на самозахист, бо це не лише виходить за його межі, а й суперечить меті та ідеї збереженню миру. Тому ми вважаємо, що хоч цей підхід і задовольняє теорію права, але недоліки та загрози зловживань при його практичній реалізації не дають нам визнати цей підхід єдино правильним та прийняти його за основу під час визначення поняття «права на самозахист».

Третім підходом, який наводить науковиця Ржевська, є розуміння права на самозахист як «найважливіший виняток із заборони застосування сили або загрози силою, покликаний підтверджувати і забезпечувати непорушність загального правила; самооборона – вид законного застосування сили на захист національної безпеки» [101, с. 53]. На перший погляд це формулювання відбиває ідею, закладену у статуті ООН, що із загальної заборони агресії є один виняток – самозахист. Самозахист виступає контрзаходом, який стримує інші держави від порушення заборони агресії. Однак, як і попередній підхід, його варто детально розглянути, щоб не дати місця для зловживань у межах ідеалістичної концепції. Ржевська В.С. описує суть цього підходу наступним чином: «інститут права держави на самооборону функціонально виступає як виняток не з норми *jus cogens* незастосування сили або загрози силою, а з принципів рівноправ'я суверенних держав та непорушності державних кордонів» [101, с. 55]. Вона наводить такий недолік аналізованого підходу: «суб'єктивне право держав на самооборону не могло існувати в системі міжнародного права без відповідного йому обов'язку утримуватися від застосування сили або загрози силою, а відтак стверджувати про існування цього права принаймні до 1928 року (року появи пакту Бріана-Келлога) нелогічно» [101, с. 55]. Однак, як ми досліджували у попередньому підрозділі,

право на самозахист має давню історію та існувало і до загальної заборони агресії і впливає із загальних прав держави, а не похідне із заборони агресії. Порівнюючи з попереднім підходом, Ржевська В.С. висловлює слушну думку: «якщо «санкційна» концепція права держав на самооборону намагається встановити безпосередню залежність між функцією цього інституту в системі міжнародного права та конкретними нормами, які визначають межі здійснення права на самооборону (друге впливає з першого, як окреме з цілого), то у випадку ставлення до права на самооборону як до винятку з загального принципу незастосування сили або загрози силою, навпаки, ідуть від конкретних норм до осмислення загального цілого» [101, с. 55]. На нашу думку, це твердження влучно описує суть цих підходів та що найголовніше – показує їх слабкі місця та недоліки. Однобокі концепції від загального до конкретного, чи від конкретного до загального намагаються розв'язати проблему розуміння права на самозахист з однієї точки зору, хоча їх поєднання могло б дати більш цілісну картину та уникнення недоліків кожної окремої концепції.

Поєднання двох концепцій та виокремлення найбільш цілісної можливе через поєднання та узгодження їх ключових особливостей. Із концепції, яка називає право на самозахист санкцією, варто взяти примус відповідальності за акт агресії, а з другої концепції – покликання захисту національної безпеки. Таким чином ми матимемо концепцію, де право на самозахист виникає у відповідь на акт агресії з метою захисту безпеки держави, який передбачає застосування негативних заходів примусу, зокрема збройні заходи для відсічі агресії.

Для того, щоб допрацювати виокремлену нами концепцію, вважаємо доцільним звернутись до витоків закріплення меж самозахисту – добре відомої справи Кароліни, на яку посилаються чи не всі науковці при дослідженні цього питання, наприклад Е. Ауст [7, с. 227], М. Шоу [64, с. 1131] та М. Осселлі [47, с. 468].

Відповідно до опису М. Осселлі, справа Кароліна відбулась у 1837 році [47, с. 468]. Тоді ще Канада була колонією Великобританії, і невдоволені цим канадці прагнули незалежності і повстали проти британського панування [47, с. 468]. В свою чергу їх південні сусіди, деякі американці, стали на їх бік [47, с. 468]. Для того, щоб допомогти сусідам, американці передавали зброю, припаси та новобранців кораблями через річку Ніагару [47, с. 468]. Одного разу, коли таку передачу здійснював пароплав Кароліна, про це дізнались британці і напали на судно, коли воно причалювало до американської території [47, с. 468]. Відбувся конфлікт між американцями та британцями, де перші зазначили, що це напад на їх державу, а з точки зору британців ці дії були самозахистом [47, с. 468]. Після довгих суперечок, переговорів та навіть кримінальної справи за вбивство двох американських громадян британцями, держави все ж прийшли до консенсусу та внаслідок цього виникла така концепція як превентивний самозахист (в оригіналі «anticipatory self-defence») [75] та ознаки самозахисту. Як цитує професор Метью Ваксман згоду між Вебстером та Ешбертоном, представників від обох боків конфлікту, то для самозахисту потрібна наявність наступних умов: «необхідність самозахисту, миттєвого, вражаючого, не залишаючи вибору засобів і часу для роздумів» [75].

Для цілей виведення поняття, з цієї справи ми виокремлюємо обставини, які необхідні для виникнення права на самозахист: це його необхідність, наявність нападу, його негайність та, щоб він ніс загрозу саме для цієї держави. Ці умови є цілком логічними, бо розумно припустити, що не може виникнути право на самозахист на примарне майбутнє, коли невідома сторона може нести загрозу, при цьому невідомий характер загрози, її ймовірні наслідки. Якщо ми звернемося до концепції самодопомоги, яку згадували раніше, то самозахист є одним з її видів, і на нашу думку, це крайній засіб, до якого повинна вдаватись держава. Враховуючи цілі ООН з підтримання і збереження миру [109, стаття 2], воєнних дій варто утримуватись у всіх можливих ситуаціях. Тому, коли ситуацію можна вирішити іншими не-збройними засобами, варто обрати

їх. Виникатиме питання ефективності, наприклад, якщо конфлікт ще на такій стадії, що можна спробувати його вирішити переговорами, економічними санкціями чи загрозою розірвання дипломатичних зв'язків, але ймовірність їх ефективності не стовідсоткова. В той же час відповідь на агресію самозахистом має більшу ймовірність успіху. То який же метод обрати? Автор цієї роботи дотримується точки зору, що до збройних методів варто вдаватись коли вичерпані всі інші методи, або їх безрезультатність буде очевидною. Мир – це висока цінність, але не потрібно забувати про гуманність і про центр всіх цінностей нашого наразі антропоцентричного права – людину. Тому збереження життів не лише цивільного населення, а й військовослужбовців повинно бути в пріоритеті, і, якщо є ймовірність уникнення збройних сутичок, то варто хоча б спробувати її досягти. Враховуючи викладене, ми б визначили ще одну таку ознаку самозахисту, як безальтернативність.

Професор Йорам Дінштайн зазначає: «самозахист, відповідно до загального міжнародного права, є правом, а не обов'язком» [19, с. 162]. З наведеної позиції професора можемо виокремити ще таку характеристику самозахисту, як добровільність.

Ентоні Ауст наводить додатково ознаки самозахисту: його обмеженість до відповіді на негайну атаку, розумний і пропорційний характер [7, с. 228]. Ці ознаки більш детально будуть проаналізовані у третьому розділі роботи.

Отож, підводячи підсумки, право на самозахист можна визначити як право держави на негайне, розумне та пропорційне застосування збройних заходів у відповідь на агресію для захисту прав держави, коли іншими засобами досягти цього неможливо.

Але визначення концепції самозахисту не залишається сталим у часі, воно еволюціонує, змінюється та доповнюється у відповідь на новітні виклики. Наприклад, у своїй роботі Вавілова Н.В., Сівоха І.М. та Леонов В.В. зазначають, що «боротьба з міжнародним тероризмом також викликала нове розуміння права на самооборону» та «розвиток відношень між державами, поява нових резолюцій Ради Безпеки ООН з цих питань, нові конфлікти, що

постійно виникають та розгораються з новою силою, говорять про необхідність проведення подальшого детального вивчення цього питання, враховуючи нові тенденції, що виникають стосовно застосування сили» [82, с. 18].

Ми вважаємо, що, звісно, право розвивається у відповідь на сучасні виклики, а існуючі споконвіків концепції модифікуються, щоб відповідати умовам сучасності. Наприклад, під час неформальних конференцій Ради Безпеки ООН у форматі «Арріа-Формула» [6], піднімалось питання щодо здійснення права на самозахист стосовно атак недержавних акторів, та запобіжного самозахисту [32]. Також у нас виникає питання щодо оцінювання пропорційності заходів, враховуючи нові види озброєння, або ж якого рівня повинна бути атака, щоб становити акт агресії. Інше питання щодо суб'єкта, на якого нападають, чи може напад на громадянина вважатись нападом на державу? Хоча межі цього права зазнають модифікації відповідно до потреб та практики держав, але існують ключові стовпи концепції, які не можуть змінюватись, інакше концепція перестане існувати як така і виникне щось інше. У випадку права на самозахист, ми вважаємо, що модифікації можуть піддаватись межі права на самозахист. Наприклад, розшириться розуміння необхідності, збільшиться кількість суб'єктів, атаки яких вважатимуться такими, що у відповідь на них виникатиме право на самозахист. Однак є елементи, які творять цю концепцію: її мета – захист прав держави, її територіальної цілісності, її суверенітету та населення; її причина – збройна агресія, хоча розширилось розуміння останньої від негайної до перспективної у майбутньому, методи – збройні засоби та три основні межі: негайність, необхідність та пропорційність. Дотримання цих меж визначається у кожному конкретному випадку, тому їх ознаки, розуміння може змінюватись і розширюватись чи звужуватись. Це є його ядро, головні орієнтири, які попри всі змінні дадуть можливість встановити правомірність самозахисту.

Отже, право на самозахист з моменту виникнення держави і до нині охоплює собою право держави вдатись до збройних заходів для відсічі агресії

з метою збереження держави, її національної безпеки. Ці заходи повинні бути негайними, пропорційними та необхідними.

* * *

Право на самозахист – це одне з фундаментальних прав держави, вона наділена ним з моменту самого виникнення такого явища як держава. Воно є природнім, бо кожна жива істота, чи їх об'єднання прагне захиститись від загроз, тому зрозуміло, що й держава повинна володіти цим правом. Підтвердження знаходимо у формулюванні статті 51 Статуту ООН, де право на самозахист назване невід'ємним.

Впродовж часів, це право було реалізоване безліч разів. Воно присутнє із стародавніх часів, було обґрунтуванням справедливості воєн, винятком із договорів про ненапад та у сучасності втілювалось у виняток із застосування сили. Такі події не могли не спричинити численні намагання зрозуміти його природу та розробки концепцій, підходів до розуміння його суті та меж. Ці підходи варіювались від концепції справедливої війни, де держава, що зазнала шкоди мала право оборонятись, до концепції, де самозахист пов'язують із самозбереженням. Але цей підхід зазнав надзвичайного впливу формалізму і процедура стала важливішою за причини. Кожен із підходів містить у собі елементи, які влучно відображають частину нашого бачення суті права на самозбереження, але жоден з них не може бути прийнятий повністю. Підхід справедливої війни не визначав чітко причини самозахисту, що може призвести до свавілля та маніпулювання терміном «самозахист» задля інших цілей. Хоча перевагами цього підходу є те, що причиною звернення до права на самозахист є надзвичайно негативна поведінка іншої держави, але оцінювання рівня негативності та «справедливості» застосування сили у відповідь лишалось на суб'єктивний розсуд. Підхід через зосередження на самозбереженні держави, хоч в більшій мірі сфокусувався на порядку, все ж мав цікаву ідею: пов'язати застосування сили із тим, що захищається. Через природній порив живих істот вижити розкривається право на самозахист

держави. На наш погляд, це суттєва перевага підходу, так розкривається величина шкоди та загрози державі. Щодо фокусу на порядку, хоча це й дозволяє уникнути певною мірою суб'єктивності, але надмірний формалізм може перенести акцент із мети на форму, що матиме руйнівний ефект у такій важливій сфері. У цій роботі ми доходимо висновку що істину можна знайти у поєднанні: право на самозахист застосовується при загрозі самозбереженню держави та коли застосування збройних засобів є співмірним та справедливим, а також дотримані правила застосування права.

З цього підходу можемо вивести і природу права на самозахист. На наш погляд, це право держави походить із її суверенітету, який у свою чергу походить із правосуб'єктності та її основи – людини. Основа держави, основна цінність та рушій держави, її керівник – людина – передає через своє бажання та природу державі право захищати народ. Воно розкривається у суверенітеті – через самостійність та незалежність народу та його захист від посягань.

Особливістю самозахисту є подвійний характер його будови: більш давній звичай, який було деталізовано у договорі. Також зауважимо, що договір не створив це право та не надав його державам, він лише прописав це право у документальному вигляді.

Не варто плутати самозахист із самодопомогою, бо останнє поняття – ширше. Вони поєднані спільною метою, але самодопомога може мати різні форми та передбачати використання різних засобів: економічних, дипломатичних, політичних, збройних і т.д. та включає в себе самозахист, який має лише збройну форму.

Право на самозахист держави теж неоднозначне поняття, його бачать як аналогію необхідної оборони людини, як санкцію, або ж як виняток із заборони агресії, що попереджає його порушенню. Перший підхід зрозумілий: порівняння держави і людини через спільну мету права. Однак різні вектори розвитку та цінностей середовищ, у яких вони реалізуються, не дають змоги поставити знак рівності. Національне середовище, де діє людина, прагне її

захистити і всіляко йде на поступки, розширюючи межі необхідної оборони. Однак міжнародна сфера, де суб'єктом є держава, суворо вимагає дотримуватись меж самозахисту, щоб не зруйнувати світовий порядок та не порушити мир, не дозволити самозахисту перерости в агресію. Санкційний підхід хоч і відповідає теорії, але відбиток мети – покарати – не поєднується із суттю самозахисту: врятувати себе і не порушувати заборону агресії. Однак ототожнення самозахисту виключно як механізм протидії для дотримання заборони агресії теж недоречно, бо воно існувало і до запровадження загальної заборони. Ми дійшли до висновків, що найбільш повним та правильним відображенням суті поняття є поєднання двох останніх концепцій: застосування збройних методів у відповідь на акт агресії з метою захисту безпеки держави.

Найповніше право на самозахист розкривається через його межі: пропорційність, негайність, необхідність, та ознаки: безальтернативність, добровільна природа, застосування збройних засобів.

Хоч у відповідь на сучасні виклики розуміння права на самозахист теж змінюється, але у цьому розділі ми знайшли його ядро, без якого це право перестане існувати. Можуть змінюватись розуміння його меж чи методів реалізації, але залишиться незмінним наступне: право на самозахист – фундаментальне право держави вдатись до збройних заходів для відсічі агресії, захисту її правосуб'єктності та національної безпеки, за умови негайності, необхідності та пропорційності цих заходів.

РОЗДІЛ 2. ВИДИ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ

2.1. Індивідуальний та колективний самозахист

У статті 51 Статуту ООН закріплено, два види самозахисту, які і проаналізуємо в цьому підрозділі: індивідуальний та колективний.

З формулювання статті 51 Статуту ООН можемо виокремити класифікацію за суб'єктом, який здійснює самозахист, точніше за їх кількістю. У тексті статті йдеться наступне: «цей Статут жодною мірою не зачіпає невід'ємного права на індивідуальний чи колективний самозахист». Як зрозуміло тлумачить Джеремі Врайт ці види означають: «захист нас самих чи наших друзів та союзників» [76].

Крістофер Грінвуд зауважує: «тоді як текст статті 51 не проводить різниці між ними, подальша практика та судові рішення виявили певні відмінності» [24, параграф 5]. Тому, дослідимо кожен з цих видів, щоб зрозуміти які особливості реалізації права на самозахист можуть виникати залежно від кількості суб'єктів.

Щодо індивідуального самозахисту, то з самого слова «індивідуальний» розуміємо, що самозахист реалізується однією державою, у якої виникло це право, тобто яка зазнала нападу. Такої ж думки і Елма Катік: «акт індивідуального самозахисту держави, держави, яка є об'єктом збройного нападу» [55, с. 21]. Тобто це класична ситуація, яка описана у доктрині та впливає з природи права на самозахист та його сутності, над якою ми розмірковували у попередньому розділі. Держава, як володілець права на самозахист має право його реалізовувати, коли її самозбереженню загрожує небезпека. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 60/1 від 24 жовтня 2005 року знаходимо ще таке положення: «кожна окрема держава несе відповідальність за захист свого населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності. Ця відповідальність передбачає попередження таких злочинів відповідними та необхідними засобами,

включаючи попередження їх підбурювання» [73, с. 30, параграф 138]. Воно підтверджує наше розуміння та позитивний обов'язок держави захищати своє населення від злочинів у тому числі шляхом самозахисту.

Аналіз слова «індивідуальний» показує, що дії виконуються в одноособовому порядку. Так би мовити від першого імені, бо обставини здійснення стосуються однієї держави, умовно «А». Держава А стала жертвою агресії, самозбереження держави А під загрозою. Як у своїй праці суддя XVI століття Бальтазар Айяла пише: «зараз основними справедливими причинами війни є: захист власної імперії, наших людей, наших друзів, наших союзників та нашого майна; адже для виправдання захисту приватних осіб навіть окремим особам не потрібен жоден ордер, крім закону природи»² [8, с.10].

Право на індивідуальний самозахист доволі часто реалізується. Наприклад, нещодавня заява посла Індії на форумі у Мексиці показує, що Індія використовує своє право на самозахист при боротьбі проти терористичних нападів [32]. 24 лютого 2021 року посол К. Нагарадж Найду вказав, що зважаючи на те, що «Індія протягом десятиліть зазнає таких доручених транскордонних і невинних державних терористичних актів з боку нашого сусіда. Чи це були вибухи в Мумбаї 1993 року, чи випадкові та невибіркові стрілянини 26/11, що стали свідками запуску явища «вовків-одинаків», або зовсім недавно, боягузливих нападів у Патханкоті та Пулвамі, світ став свідком факту що Індія неодноразово була ціллю таких недержавних суб'єктів за активної співучасті іншої приймаючої держави» [32, параграф 10]. У зв'язку з цими нападами позиція Індії така: «хоча ... випадки, коли держави реалізували право на самозахист від нападів недержавних суб'єктів, розташованих в інших державах, повинні узгоджуватися зі статтею 2 (4) Статуту ООН, запобіжні дії, вжиті для боротьби із загрозою тероризму, навіть без згоди держави, яка приймає недержавних суб'єктів,

---

² Переклад з латини на англійську J.P. Vate, переклад з англійської на українську мій.

відповідає цьому критерію, бо такі дії не є репресаліями, оскільки їх головним мотивом є захист національної цілісності та суверенітету постраждалих держав» [32, параграф 11]. Бачимо, що Індія стала жертвою нападів та прагне захистись, тому самостійно вдається до заходів, які на це спрямовані. З цього випливає одна з переваг індивідуального самозахисту: його відносна швидкість та простота здійснення. Зважаючи, що державі не потрібно звертатись до союзників, вона може сама прийняти рішення застосувати збройні методи на реалізацію свого права на самозахист. Перевагою є швидкість, бо усувається час на переговори, внутрішньо організаційні чи інші процедури.

Отже, індивідуальний самозахист вписується в визначені нами до цього рамки його розуміння та є прямим прикладом природи втілення цього права: держава, яка зазнала збройної агресії захищається від неї.

У той час, як індивідуальний самозахист є тим видом, який аналізувався у попередніх розділах, то колективний самозахист є більш складною концепцією. Хоча колективний самозахист має також звичаєве походження, як вказує суд ООН: «сам Статут свідчить про існування права колективного самозахисту в міжнародному звичаєвому праві» [45, параграф 193, с. 92], але у нас багато питань щодо підстав його застосування. Там нападу піддаються не всі держави, але з якоїсь причини у інших теж виникає право на самозахист. Постає ряд питань, зокрема як у держав на які не було здійснено напад виникає це право та необхідність його застосування? Чому це не агресія, зважаючи, що у держав немає необхідності себе захищати? Малкольм Шоу доволі зрозуміло дає відповідь на це питання, він наводить прикладом: «організації, як НАТО і Варшавський договір, були створені після Другої світової війни, зокрема, засновані на праві колективного самозахисту згідно зі статтею 51. Відповідно до таких угод, напад на одну сторону трактується як напад на всіх, таким чином, необхідний висновок про те, що колективний самозахист – це щось більше, ніж сукупність індивідуальних прав на самозахист, а право зовсім іншої істоти» [64, сс. 1146–1147]. Зрозуміло, що за наявності спеціальних угод

про співпрацю в сфері оборони і захисту, напад на державу-члена організації спровокує виникнення права в інших держав-членів на колективний самозахист. Підтвердженням цьому є стаття 4 Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу: «у разі збройного нападу в Європі на одну або кілька Сторін Договору будь-якою державою або групою держав, кожна із Сторін Договору, при здійсненні свого права на індивідуальний або колективний самозахист відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй негайно, індивідуально або за погодженням з іншими Сторонами Договору, приходить на допомогу державі або державам, які зазнають нападу, усіма такими засобами, які вона вважає необхідними, включаючи збройну силу. Сторони Договору негайно проводять консультації щодо необхідних заходів, які мають бути вжиті ними спільно з метою відновлення та підтримки міжнародного миру та безпеки» [69, ст. 4]. У іншому документі, згаданому М. Шоу, – Північноатлантичному договорі – можемо знайти положення з подібним змістом: «Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене Статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні»³ [99, ст. 5].

З наведених положень очевидно, що держави домовились захищати безпеку один одної шляхом колективного самозахисту; при нападі на одну з них, у інших виникає це право. Варто звернути увагу, що у статтях обох договорів є посилання на статтю 51 Статуту ООН. З цього можна зробити

---

³ Переклад із веб-сайту НАТО.

висновок, що вони були розроблені для реалізації згаданої статті та цим самим держави уточнили підстави реалізації свого права на колективний самозахист.

Однак, сторонами схожих договорів є далеко не всі держави світу, але вони теж наділені правом на колективний самозахист. Як вони можуть про нього заявити, за яких обставин та чи потрібна заява або згода держави-жертви, щоб інша держава реалізувала своє право?

Тож, тут перед нами постає не держава, а група держав, які мають бути чимось об'єднані, окрім договору. Першим на думку спадає спільна безпека, що загроза одній державі з групи становитиме загрозу для певної групи держав. Наприклад, об'єднаних регіоном розташування, бо при збройній агресії у одній державі є загроза її розширення на сусідні держави, також це шкода у різних сферах суспільних відносин. Більше того, чи впливає на виникнення цього права негайність загрози, або вона ж може бути лише ймовірною та такою, що відбудеться у майбутньому? Можливо, тут існує якийсь інший рівень взаємозв'язків, що напад на одну дійсно становитиме загрозу для самозбереження інших і слугуватиме вагомим обґрунтуванням реалізації ними самозахисту. Звісно є цінність загального миру та шкода від його порушення. Ця шкода може полягати і в економічній сфері, в соціальній, довкілній, цінносній, чи навіть безпековій, якщо є загроза ескалації конфлікту, але чи є ці фактори достатніми для здійснення самозахисту. Можливо зв'язок повинен бути більш безпосередній.

Щодо прикладів колективного самозахисту, знаходимо їх у допомозі США Іраку. У вересні 2014 року Ірак звернувся до Сполучених штатів Америки з проханням «очолити міжнародні зусилля по нанесенню ударів по об'єктах ІДІЛ та військових опорних пунктах в Сирії, щоб припинити триваючі атаки на Ірак, захистити іракських громадян і, врешті-решт, дати можливість і озброїти іракські сили, щоб ті виконували своє завдання – відновити контроль над іракськими кордонами» [41]. Для обґрунтування чому США повинно вжити силу, Ірак наводить такі підстави: «ІДІЛ та інші терористичні угруповання в Сирії становлять загрозу не лише для Іраку, але й

багатьох інших країн, включаючи США та наших партнерів у регіоні та за його межами. Держави повинні бути в змозі захищати себе відповідно до власного права індивідуального та колективного самозахисту, як це відображено у статті 51 Статуту ООН» [41]. Отож, Ірак закликає скористатись США своїм правом та вдатись до колективного самозахисту через загрозу, яку ІДІЛ становить для США. Дійсно ІДІЛ завдає атак по всьому світу, йому присвоюють терористичні атаки в Парижі у 2015 році [38], взяття в полон та вбивство американського журналіста Джеймса Фоулі у 2014 році [107]. Вадим Волохов детально описує всі порушення, які спричинив ІДІЛ на початку свого зародження як самостійної одиниці і назвав його дії, «оголошена ІДІЛ всьому світу війна» [81]. Дійсно, після злочинів на території Іраку вони почали наступ на Іракський Курдистан [88] та вчинили геноцид язів [70].

Погоджуємось, причини вагомі, десятки людей загинули, ІДІЛ вчинили злочин геноциду, який, відповідно до Римського статуту, належить до «найбільш тяжких злочинів, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства в цілому» [56, ст. 5]. Ми не можемо та й не хочемо заперечувати тяжкість цих злочинів та надзвичайну необхідність втручання. Однак, станом на 2014 рік, коли ще не було геноциду та теракту в Парижі, та десятків інших злочинів, чи був колективний самозахист та його реалізація США правомірним та який рівень загрози повинен бути для США, якщо повинен.

Щоб отримати відповідь на це питання звернемося до справи про *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа*. Як зазначає Крістофер Грінвуд: «Право колективного самозахисту привертало порівняно мало уваги до винесення рішення Міжнародним судом Справедливості у справі Нікарагуа» [24, параграф 35]. Спір у цій справі стосувався втручання США у суверенні справи Нікарагуа. Після розколу влади у Нікарагуа Сполучені Штати підтримували контрас та втручались у внутрішні справи іншої держави [45, параграф 20, с. 11]. Через контрас США здійснювали озброєні атаки, на кшталт замінування портів, атаки на них, на воєнно-морські

бази та інше [45, параграф 21, сс. 11-12]. Нікарагуа заявила, що це акт агресії і суперечить статті 2 Статуту ООН [45, параграф 23, с. 12]. У свою чергу Сполучені штати заперечили та вказали, що реалізовували своє право на колективний самозахист [45, параграф 34, с. 17]. Підставами для виникнення цього права було таке: «його власна безпека опинилася під загрозою, [тому вони повинні були] застосувати силу у відповідь на іноземне втручання в Ель-Сальвадор» [45, параграф 34, с. 17]. Як підсумовує Крістін Грей у своїй роботі, основне «питання полягало в тому, чи вчинила Нікарагуа збройні напади проти Сальвадору, Коста-Рики та Гондурасу, що виправдало б використання США сили в рамках колективного самозахисту» [23, с. 14].

Бачимо, що серед причин немає договору про взаємний захист, натомість є класична ситуація – загроза державі і, як наслідок самозахист. Однак, у нас виникає питання щодо рівня цієї загрози для Сполучених Штатів і чи дійсно збройні дії на іншому континенті є настільки вагомим приводом і несуть достатньо серйозну загрозу, щоб дало державі право реалізовувати своє право на індивідуальний самозахист, та які підстави реалізації права на колективний самозахист.

Для відповіді, звернемось до аналізу суду у згаданій справі. Він вказав, що «повинен розглянути, чи існують практики, які ілюструють віру в своєрідне загальне право держав втручатися, прямо чи опосередковано, із збройною силою або без неї, на підтримку внутрішньої опозиції в іншій державі, причина якої стала важливою через політичні чи моральні якості, з якими його ототожнювали. Для того, щоб існувало таке загальне право потрібна фундаментальна модифікація принципу звичаєвого права про невтручання» [45, параграф 206, с. 98]. Бачимо, що суд скептично ставиться до застосування сили через причини, відмінні від необхідності захищати своє самозбереження. Навіть якщо держава позиціонує себе як миротворець, а утиски демократії, або порушення міжнародного права у іншій державі викликають у неї бажання втрутитись, це попри всю щирість намірів буде протиправним.

Стосовно обґрунтованості та необхідності дій Сполучені Штати навели такий аргумент: «щодо дій відносно Нікарагуа, які є предметом цієї справи, Сполучені Штати не стверджували, що інтервенція, яка є обґрунтованою у політичному вимірі, була так само виправданою на юридичному рівні, стверджуючи про реалізацію нового права на інтервенцію, розглянуте Сполученими Штатами як існуюче за таких обставин. Як уже згадувалося вище, на юридичному рівні Сполучені Штати виправдали своє втручання прямо та виключно посиланням на «класичні» правила, що стосуються колективного самозахисту від збройного нападу. Нікарагуа, зі свого боку, часто висловлювало свою солідарність та симпатію опозиції в різних державах, особливо в Ель-Сальвадорі. Але Нікарагуа також не стверджує, що це було правовою основою для інтервенції, не кажучи вже про інтервенцію, що передбачає застосування сили» [45, параграф 208, с. 99]. Тож тут є спроба ототожнити право на колективний самозахист із збройним вторгненням. Відповідь щодо правомірності такого ототожнення є негативною, з позиції Суду ООН: «Суд вважає, що в сучасному міжнародному праві не існує такого загального права на інтервенцію для підтримки опозиції в межах іншої держави. Суд дійшов висновку, що дії, що є порушенням звичаєвого принципу невтручання, також, якщо вони прямо чи опосередковано пов'язані із застосуванням сили, будуть порушенням принципу невикористання сили у міжнародних відносинах» [45, параграф 209, сс. 99–100]. Тому, право на колективний самозахист немає нічого спільного із інтервенцією у іншу державу, навіть, якщо вона потерпає від агресії та існує загроза ескалації останньої. Тут важливі не лише наміри держави, а й спосіб їх реалізації, та інші обставини, які будуть розглянуті далі.

Суд зазначив, що інтервенція заборонена, якщо вона здійснюється на прохання опозиційної групи: «принцип не-інтервенцій впливає із звичаєвого міжнародного права. Це, безсумнівно, втратило б свою ефективність як принципу права, якби втручання було виправдане простим проханням про допомогу, заявленим опозиційною групою в іншій державі – припускаючи, що

таке прохання насправді було зроблено опозицією проти режиму в Нікарагуа в цій справі. Справді, важко зрозуміти, що залишилось би від принципу неінтервенції в міжнародному праві якби втручання у внутрішні справи держави, яке вже дозволена на прохання уряду держави, було також дозволене на прохання опозиції. Це дозволило б будь-якій державі в будь-який момент втручатися у внутрішні справи іншої держави, чи то на прохання уряду, чи то на запит його опозиції. На думку Суду, така ситуація не відповідає сучасному міжнародному праву» [45, параграф 246, с. 116]. Бачимо, що є вимога про запит на здійснення колективного самозахисту та правомірний суб'єкт звернення. Суд визнав, що лише законна влада може видавати такі звернення. Ми вбачаємо в цьому ще одне обмеження свавілля, щоб під егідою самозахисту держави не змогли підтримувати агресорів.

Суд зробив висновок і щодо взаємозв'язку намірів та колективного самозахисту: «на думку Суду, якщо Нікарагуа надає підтримку збройній опозиції в Сальвадорі, і якщо це є збройним нападом на Сальвадор і виконуються інші відповідні умови, Сполучені Штати можуть юридично звернутися до колективної самооборони, хоча може існувати можливість додаткового мотиву, який, можливо, ще більш вирішальний для Сполучених Штатів, що впливає з політичної орієнтації нинішнього уряду Нікарагуа. Наявність додаткового мотиву, крім офіційно проголошеного Сполученими Штатами, не могло позбавити останнього права вдаватися до колективної самооборони» [45, параграф 127, с. 61]. Тож, бачимо, що має значення намір держави. Більше того, може бути сукупність причин, з яких держава вдається до колективного самозахисту, але якщо однією з них є захист від агресії, то самозахист скоріш буде обґрунтованим.

З наведеного вище аналізу Суду ООН поведінки США можемо зробити такі висновки: право на колективний самозахист не є інтервенцією та не може бути здійснене на прохання опозиції законного уряду, а метою самозахисту є захист від агресії.

Важливість рішення справи про *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа* полягає в тому, що там можемо знайти не лише окремі положення, на які варто опиратись при визначенні правомірності самозахисту, у рішенні наведені критерії правомірної реалізації права на колективний самозахист.

Відомий суддя Міжнародного суду ООН Сер Крістофер Грінвуд [30] поділив критерії, вказані у цій справі, на три вимоги [24, параграф 35]. Щодо першої він вказує таке: «право колективного самозахисту вступає в дію лише в тому випадку, якщо існує принаймні одна держава, яка має право вжити заходів шляхом індивідуального самозахисту. Тільки якщо ця держава є жертвою збройного нападу та має право застосовувати силу для захисту, тоді інші держави мають право шляхом колективного самозахисту вдаватися до сили, щоб допомогти їй» [24, параграф 36]. Суддя Грінвуд робить висновок, що «таким чином, Суд відхилив пропозиції деяких коментаторів про те, що група держав може мати право вжити заходів шляхом колективного самозахисту, навіть якщо право жодної держави на самооборону не задіяне» [24, параграф 36]. Основуючись на дослідженому нами у першому розділі цієї роботи ми погоджуємось із позицією суду та висновками Сера Грінвуда, тому що не може виникати право на колективний самозахист, коли немає загрози достатньо високого рівня. Умову про відсутність загрози ми розуміємо з того, що у жодної держави не виникло право на індивідуальний самозахист. Якщо самозбереженню жодної держави нічого не загрожує, або загрожує на недостатньо високому рівні, то й у інших держав не може виникнути право її захистити. Тобто відсутня причина для реалізації права. Також ми звернули увагу, що вимагається виникнення права на самозахист у однієї держави, а не у всіх, які вдаються до колективного самозахисту.

К. Грінвуд виокремив другою такою вимогою: «держава-жертва повинна оголосити себе жертвою збройного нападу, перш ніж інші отримають право застосовувати силу для надання їй допомоги» [24, параграф 37]. Третьою вимогою суддя називає «право держави, яка сама не є жертвою збройного

нападу, вдатися до сили шляхом колективного самозахисту, залежить від того, чи держава-жертва звернулася за допомогою до неї» [24, параграф 38]. Нам здається, що ці дві вимоги є пов'язаними, бо вони вказують на бажання держави-жертви. Друга вимога, на нашу думку, існує для того, щоб держава-жертва сама визнала свій статус та те, що цей конфлікт потребує допомоги у врегулюванні, чи від Ради Безпеки, чи він інших держав, або організацій. Третя вимога в свою чергу є повідомленням, що така допомога дійсно потрібна та дозвіл держави-жертви на втручання. Маючи такий дозвіл, дії держав, що прийшли на допомогу не трактуватимуться як інтервенція.

Також, це звернення держави-жертви та згода іншої держави допомогти, нагадують договірні відносини, та можна вважати аналогом договорів про співробітництво у сфері безпеки на кшталт Північноатлантичного договору та Варшавського договору. Тому що, за своєю суттю держави домовляються, що одна допоможе іншій. Цей спосіб залучення допомоги є більш важким, ніж при наявності дво- або багатостороннього постійного договору, де вже прописані механізми та договірні держави погодились надати таку допомогу. Також такі відносини мають тимчасовий характер – доки не зникне загроза. У випадку ж відсутності договорів та направлення звернень, держава-жертва може зіштовхнутись з відмовою, і направлення таких звернень, узгодження подальших дій спричинить більшу витрату часу.

Повертаючись до допомоги США Іраку у боротьбі з ІДІЛ та щодо обґрунтованості його дій, ми можемо вказати, що обґрунтованість загрози дій ІДІЛ США не потрібна. Серед критеріїв немає вимоги, щоб у решти держав, які вдаються до колективного самозахисту виникло право на індивідуальний самозахист. Тому аргументація США загрози, яку для них становить ІДІЛ не потрібна для оцінки правомірності їх дій, як і оцінка рівня цієї загрози. Того, що жертва конфлікту, держава, яка зазнала нападу – Ірак – звернувся до США достатньо, щоб у них виникло право на колективний самозахист.

Отже, види самозахисту, згадані у статті 51 Статуту ООН є взаємопов'язаними. Право на індивідуальний самозахист здійснює держава,

яка стала безпосередньою жертвою збройного нападу. В той час, як право на колективний самозахист реалізується за наявності трьох умов: виникнення права на індивідуальний самозахист у однієї держави, її оголошення жертвою збройного нападу та звернення до іншої держави по допомогу. Тоді у цієї другої держави виникає право на самозахист. Без звернення держави-жертви втручання у конфлікт неправомірне, навіть якщо існує певний вимір загрози для цієї держави, який не викликає виникнення у неї права на самозахист. Якщо таке втручання відбудеться, то це є інтервенцією, права на яке немає у жодної держави.

2.2. Реактивний, запобіжний та превентивний самозахист

У доктрині та практиці виокремлено інший спосіб класифікації. Наприклад, професор Майкл Рейсман виокремлює такі види самозахисту: реактивний самозахист (в оригіналі – «reactive self-defence»), запобіжний самозахист (в оригіналі – «anticipatory self-defence») та превентивний самозахист (в оригіналі – «preemptive self-defence») [22, с. 142]. У цьому підрозділі ми розглянемо їх суть, особливості та правомірність.

Щодо першого згаданого виду, професор Рейсман аналізує історичні події та зброю, яку застосовували, і вказує, що «ці фактори сформували спільний інтерес до правового режиму, який обмежував обґрунтування самозахисту фактичним збройним нападом» [22, с. 142]. Іншими словами, бачимо, що реактивний самозахист означає негайну відповідь на атаку, що відбувається в цей момент часу. Йорам Дінштайн пише, що «хоча право на самозахист відповідно до Статуту ООН бере свій початок із звичаєвого міжнародного права, скоріш за все, існує суттєва різниця у діапазоні дії права, що впливає з цих двох джерел. Стаття 51 дозволяє самозахист лише тоді, коли відбувається збройний напад» [19, с. 165]. Також науковець додає: «здійснення права на самозахист відповідно до статті обмежується реагуванням на збройний напад» [19, с. 166]. Дійсно у статті 51 Статуту ООН

є пряма згадка, що право на самозахист пов'язане зі здійсненням збройного нападу: «невід'ємного права на індивідуальний або колективний самозахист, якщо станеться збройний напад на Члена Організації» [109, ст. 51]. Отож, реактивний самозахист це відповідь на вже наявний збройний напад, коли він має місце у минулому, а не майбутньому. При реактивному самозахисті напад передуює захисту. Відповідно до згаданих вище позицій вчених та самої статті 51 Статуту ООН цей вид чітко підпадає під регулювання як Статуту ООН так звичаєвого права. Це класичний випадок самозахисту, щодо якого у вчених не виникають суперечки, наскільки нам відомо. Також зауважимо, що реактивний самозахист може бути реалізований як у індивідуальній, так і колективній формі.

Більш цікавим і неоднозначним видом є запобіжний самозахист. Професор Рейсман вказує на причини виникнення концепції запобіжного самозахисту: «запровадження набагато більш руйнівних і швидко доставлених видів зброї стало підривати суворість цього правового режиму. Причина була проста: самозахист, який має сенс, може бути безповоротно втрачений, якщо супротивник із набагато більш руйнівною зброєю і готовий до нападу повинен був ініціювати (фактично, здійснити) свою атаку до того, як набуде чинності право на самооборону. Цей розвиток подій спонукав до заяви про розширення права реактивного самозахисту до «запобіжного» самозахисту» [22, с. 142]. Тобто бачимо, що цей вид виник через наявність значної загрози, яку за цілком зрозумілих причин, хотіли усунути до настання шкоди. В. Андреас описує суть запобіжного самозахисту наступним чином: «запобіжний самозахист має справу з нападом, якого ще не було, але є докази того, що він неминучий. Держава-агресор знаходиться в стані фінальної підготовки до початку нападу» [4, с. 7]. П. Келлі описує причину виникнення права на реалізацію запобіжного самозахисту так: «існує безпосередня загроза нападу» [33].

Серед недоліків запобіжного самозахисту М. Рейсман вказує «для того, щоб перейти від реактивного самозахисту до запобіжного самозахисту, об'єктивно необхідна вимога збройного нападу повинна була поступитися

суб'єктивному сприйняттю «загрози» такої атаки, яка була за єдиним рішенням держави, яка думала, що може стати ціллю – настільки відчутної, неминучої та перспективно руйнівної, що єдиною обороною було її запобігання. Запобіжний самозахист відкритий для зловживань шляхом корисних для себе тлумачень таким чином, як не був реактивний самозахист. Отже, юридичний авторитет запобіжного самозахисту залишався похмурым, і більша частина офіційно-правової доктрини відкидала його правомірність. Тим не менше, розробники планів безпеки не могли дозволити собі виключити можливість цього» [22, с. 142]. Малкольм Шоу зазначає такий недолік: «проблема, звичайно, з концепцією запобіжного самозахисту полягає в тому, що вона передбачає точні розрахунки різних кроків іншої сторони. Запобіжний удар, розпочатий занадто рано, може становити агресію» [64, с. 1138]. Бачимо, що професор піднімає важливе питання юридичного визнання запобіжного самозахисту та зловживань при його обґрунтуванні. Ян Броунлі також вказує, що існує «тривала суперечка щодо того, чи положення Статуту ООН однозначно виключають можливість запобіжного самозахисту» [11, с. 733]. Він вказує, що право на запобіжний самозахист не передбачене Статутом ООН, а лише звичаєвим правом, і бере свій початок у справі Кароліни [11, сс. 733 – 734], яка описувалась вище у цій роботі. Прихильником цієї позиції є і професор Йорам Дінштейн, який заявляє: «з усією повагою до видатних науковців, які відстоюють протилежну точку зору, я прихильник тієї школи думок, яка вважає, що стаття 51 справді означає, що до самозахисту можна вдаватися, «якщо і тільки в тому випадку, коли відбувається збройний напад» [22, с. 148]. Він наводить доволі яру та переконливу аргументацію своєї позиції: «хоча я відкидаю поняття запобіжного самозахисту, з моєї точки зору, коли збройний напад можна віднести до категорії початкових, державі-жертві не потрібно чекати, поки буде зроблений перший постріл, але він може відповісти, щоб перехопити його на ранній стадії. Тобто, немає нічого попереджувального в тому, щоб припинити збройний напад у зародку. Справа в тому, що вам потрібен зародок. Самозахист не може здійснюватися лише на

основі очікувань, передбачень та страху» [22, с. 148]. Л.А. Скотніков, також наводить аргументи проти виокремлення виду запобіжного самозахисту та вказує, що це був прямий намір розробників Статуту ООН. Існування такого наміру він обґрунтовує наступним чином: «скасування запобіжного самозахисту було компенсовано введенням жорстких норм, що забороняють застосування сили. Іншими словами, на зміну світу, в якому використання сили сприймаються-лось як «продовження політики», а запобіжний самозахист, відповідно, був частиною «рівняння», прийшов мир, в якому використання сили заборонено, Рада Безпеки повинна забезпечувати дотримання цієї заборони, а самозахист допускається тільки у відповідь на збройний напад. Саме в цьому полягає нове «рівняння», виведене Статутом ООН в якості основи підтримання міжнародного миру і безпеки» [106]. Цей аргумент заслуговує на увагу. Дійсно через заборону агресії укладачі Статуту ООН могли спробувати обмежити обсяг права на самозахист. Якщо проаналізувати статтю 51 Статуту ООН, бачимо там умову «якщо станеться збройний напад на Члена Організації», тобто необхідність зазнати збройної агресії. Однак, чи можемо ми вважати цю фразу такою, що умисно обмежує види самозахисту виключно до реактивного? Фахівець у сфері міжнародного публічного права, Пітер Маланкзук проаналізував різні варіанти написання статті 51 Статуту ООН у автентичних перекладах англійською, французькою та іспанською мовою і вказав, що хоча у тексті французькою є фраза «держави може бути об'єктом атаки до того, як атака відбудеться», текст англійською «слова «якщо відбувається збройний напад», тлумачиться буквально, означають, що збройний напад повинен був уже статися до того, як сила може бути використана для самооборони; немає права запобіжного самозахисту від безпосередньої небезпеки нападу», тотожне положення є і в тексті іспанською [42, с. 311].

Однак, повертаючись до аргументів Л.А. Скотнікова щодо правомірності лише реактивного виду, право на самозахист є звичаєвим, а у нормі воно лише прописане, тому обмежити його обсяг не вдасться. Більше

того, нам видається дивним, якщо укладачі хотіли обмежити право на самозахист, бо збройного нападу не відбудеться, тоді навіщо взагалі згадувати право на самозахист у Статуті ООН. Якщо самозахист використовувався як важіль стримування агресії, то яка причина для його обмежень виключно до реактивного. Тобто, коли держава готується до нападу, вона у безпеці і як тільки нападає зустрічає спротив. Однак, якщо є можливість, що майбутня держава-жертва зупинить її ще на стадії підготовки, хіба це не буде вагомим важелем утриматись від нападу. Держава не сподіватиметься, що встигне скласти стратегію, натренувати армію та розробити озброєння, що зробить її позиції сильнішими та агресія буде успішною. Вона буде зупинена на самому початку з меншими втратами. З іншого боку, ми погоджуємось, що таке обмеження обсягу права на самозахист сприятиме уникненню хаосу, неправильної інтерпретації та перекручуванню норми. Держава не матиме можливості виправдати напад на іншу державу у зв'язку з тим, що була загроза нападу на неї.

Вищезгаданий нами правник Пітер Маланкзук наводить короткий опис аргументів прихильників включення запобіжного самозахисту до сфери дії статті 51 Статуту ООН та свої контр-аргументи. Вважаємо за доцільне їх проаналізувати. Першим аргументом прихильників він зазначає: «умови, викладені у статті 51, не можна розглядати як вичерпні, інакше слова «якщо збройний напад відбудеться проти члена» матимуть абсурдний результат, що заважатиме державам-членам захищати держав не членів ООН від нападу» [42, с. 312]. Відповідь правника на цей аргумент наступна: «стаття 51 є винятком із статті 2(4), і загальним правилом тлумачення є те, що винятки з принципу слід тлумачити обмежено, щоб не підривати принцип. Стаття 53 Статуту передбачає, що учасники регіональних домовленості можуть вживати заходів проти «відновлення агресивної політики» (термін, який набагато ширший, ніж «агресія») з боку колишніх ворожих держав, і можна стверджувати, що це положення було б непотрібним, якби стаття 51 дозволяла запобіжний самозахист. Важливо також, що Північноатлантичний договір та

подібні договори на підставі статті 51 передбачають лише захист від збройних нападів, а не захист від безпосередньої небезпеки збройних нападів» [42, с. 312]. А. Армстронг та М. Рейсман пишуть: «запобіжний самозахист (на наш погляд, не передбачався в намірах розробників Статуту, хоча, як багато стверджують, про те, що він був прищеплений в результаті подальшої практики), принаймні схожий на вимогу збройного нападу, передбачену статтею 51 Статуту, тому що можуть бути ймовірні докази неминучої атаки» [5, с. 526]. Нам здається доволі переконливим аргумент пана Маланкзук з структурного взаємозв'язку норм статуту та системного аналізу норм інших договорів, що регулюють схожу сферу. Тому, ми погоджуємось з ним та з науковцями Армстронгом та Рейсманом.

Другий аргумент опонентів, який зазначив Пітер Маланкзук є таким, що «стаття 51 описує самозахист як «невід'ємне право», і вони [автори] припускають, що буде суперечливим, якщо положення одночасно обмежує право і визнає це право як невід'ємне» [42, с. 312]. Свій контр-аргумент правник базує на тому, що держава-жертва ніколи не може бути абсолютно впевненою у тому, що вона зазнає атаки [42, с. 313]. Він наводить приклади різних конфліктів в історії людства де був застосований так званий запобіжний самозахист та що Статут ООН писали одразу після Другої Світової війни і тому «навіть чи здається ймовірним, що розробники статті 51 Статуту ООН мали забути уроки нещодавньої історії» [42, с. 314].

Також серед опонентів запобіжного самозахисту доволі переконливим є аргумент професорки О'Коннелл: «Необхідність та пропорційність не можуть бути оцінені щодо атак, які ще не відбуваються. Заяви щодо права попередження майбутніх нападів не відповідають вимогам *jus ad bellum* щодо законного звернення до сили» [46]. Тут ми спробуємо навести контр-аргумент, якщо відомо достатньо деталей про неминучий напад, то можна оцінити його наслідки. Наприклад, якщо планується напад на місто, що потягне за собою сотні тисяч смертей цивільного населення, то атака на військову базу противника, де загинуть кілька сотень комбатантів виглядає пропорційною.

Щодо необхідності, тут необхідно, щоб держава, що захищається, була абсолютно переконана у неминучості нападів та мала вагомі підстави вірити в це. Наприклад якщо вона бачить, що зброю переводять у стан готовності та її розвідники отримали інформацію про майбутню атаку, то захищатись видається дуже необхідним. Звісно, це теоретична ситуація і ми не обмежуємо способи переконання у необхідності та пропорційності самозахисту, а стверджуємо, що довести відповідність цим умовам можливо.

Продовжуючи дискусію, наведемо висловлення Майкла Гленнона: «що сьогодні в міжнародному співтоваристві немає єдиної думки щодо того, що таке «агресія»; і що тому не може бути можливого консенсусу щодо того, що становить правомірний самозахист » [22, с. 152].

Щодо практики застосування, Трегубенко А.С. пише: «однак держава, що є об'єктом загрози, відповідно до давно уже сталої норми міжнародного права, може почати воєнні дії, якщо загроза нападу є безпосередньою і ніякі інші засоби не в змозі усунути її, а дії – адекватні загрозі» [110, с. 105]. Однак, оцінити правомірності цього виду та практики його застосування ми не можемо. Міжнародний суд ООН не дав нам на це відповіді. У справі *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа* суд вказав, що «можливість законності відповіді на безпосередню загрозу збройного нападу, який ще не відбувся, не піднімалася» [45, параграф 35, сс. 17-18]. Тобто запобіжний самозахист ще не піддавався оцінці суду, станом на 1996 рік. Наскільки нам відомо, станом на сьогодні це не змінилось. Однак, щодо нього висловився міжнародний кримінальний трибунал у Нюрнбергу в 1946 році: «Слід пам'ятати, що превентивні дії на чужій території виправдані лише у випадку «миттєвої та переважної необхідності самозахисту, не залишаючи вибору засобів та моменту обдумування» [29, с. 41]. Трибунал використав формулювання зі справи Кароліни та фактично визнав запобіжний самозахист правомірним. У доповіді Генерального Секретаря ООН підтверджено: «правознавці вже давно визнають, що це [право на самозахист] як охоплює

неминучий напад, так само, і напад, який вже відбувся» [53, параграф 124, с. 43]

Отож, з наведеної вище дискусії, бачимо, що існують два напрямки думки серед науковців: ті, хто обмежують самозахист до реактивного, тобто у відповідь на збройний напад, що вже відбувається, та тих, хто схиляється до більш широко трактування норми та права в цілому, допускаючи його застосування для зупинення неминучого, але ще не наявного нападу. Ми погоджуємось з позицією Йорама Дінштайма та Пітера Маланкзука та інших опонентів запобіжного самозахисту, що з огляду на формулювання статті 51 Статуту ООН вона передбачає лише реактивний самозахист, коли держава зазнає нападу, а запобіжний самозахист не підпадає під регулювання. Зауважимо, що запобіжний самозахист все ж має своє місце, але виникає із звичаєвого права, як наприклад у справі Кароліна.

Щодо нещодавніх прикладів застосування запобіжного самозахисту згадаємо авіаудар США на аеропорт у Багдаді у 2020 році, під час якого загинув Касем Сулеймані [85]. Він був генералом в Ірані, очолював корпус, що здійснює таємні операції за межами Ірану [85]. У своїй заяві США вказало, що причиною нападу була відповідальність Сулеймані за смерті американських та іракських посадових осіб, а метою – «стримування майбутніх планів наступу Ірану» [65]. Із заявленої мети ми вважаємо що США намагається обґрунтувати цю атаку здійсненням права на самозахист. Зважаючи, що у подальших заявах Президент Д. Трамп та державний секретар США назвали ці майбутні атаки Сулеймані «неминучими» [27, 66], робимо висновок, що США спираються на застосування запобіжного самозахисту.

Варто оцінити чи було це правомірним застосуванням запобіжного самозахисту. Перш за все, чи була атака неминучою. Професор М. Мілановіч пише, що США та Великобританія сприймають неминучість нападу так: «неминуча атака – це атака, коли зловмисник здійснив певний агресивний курс дій, від якого він не відмовиться, якщо не втрутиться в причинно-наслідковий ланцюг, наприклад, використання сили для самозахисту» [44]. Професор

Мілановіч наводить два способи перешкоджання неминучому нападу: «По-перше, держава, що діє в рамках самозахисту, могла застосувати силу проти тих осіб або об'єктів держави, яка атакує, які будуть використані для здійснення нападу в майбутньому. ... По-друге, держава, що вдається до самозахисту, може застосувати силу проти активів держави, яка атакує, які не є незамінними для виконання запланованого нападу, з метою заподіяння болю або шкоди державі, що атакує, щоб стримати її від вчинення запланованого нападу» [44]. Тож, чи відповідало вбивство генерала Сулеймані одному з цих способів? Старший посадовець Державного Департаменту США сказав: «не знаю, чи були конкретні плани, які розгорнув (Сулеймані), настільки розроблені, що вони можуть їх здійснити» [27]. Тому, вбивство генерала може і не мати впливу на неминучі атаки, або принаймні такого впливу, що б їх було зупинено. З цього приводу М. Мілановіч пише: «здається вкрай мало ймовірним, що сам уряд США міг би змогти достовірно оцінити ступінь такого стримуючого ефекту до того, як вирішив вбити Сулеймані», тому «якщо в конкретному контексті держава, яка претендує на здійснення самозахисту, не уявляє, чи дійсно стримуючий захід зможе зупинити неминучу атаку, така дія просто непридатна для заявленої мети і відповідно не може бути необхідною» [44]. Отож, навіть не сам факт того, що дія не досягла заявленого результату, а й те, що держава не була впевнена що такі дії досягнуть запобігання неминучих атак підриває правомірність їх кваліфікації як самозахисту. Більше того, відповідно до відомості Нью-Йорк Таймс, плани Сулеймані ще не були остаточними та обговорювались [17], тож чи була необхідність діяти та чи була загроза неминучою? Професор Мілановіч стверджує, що «запланована атака не була неминучою, оскільки Іран ще повинен був вирішити щодо цього конкретного напрямку дій» [44].

Отож, ймовірні атаки сплановані генералом Сулеймані не були неминучими, а його смерть можливо й не вплинула б на їх здійснення, тому ми не можемо дійти висновку, що це було правомірне застосування сили, принаймні в рамках запобіжного самозахисту. Такого ж висновку доходить і

професорка М. О'Коннелл: «Факти вбивства Сулеймані не відповідають ... елементам правомірного самозахисту» [46].

Щодо останнього виду, який виокремлював професор Майкл Рейсман – превентивний самозахист – він полягає в наступному: «використання в односторонньому порядку та без міжнародного дозволу високих рівнів насильства з метою затримання явища, яке ще не функціонує і, отже, ще не є безпосередньою загрозою, але якщо дозволити йому дозріти, його можна було б нейтралізувати лише за високу, можливо, неприйнятну ціну» [22, с. 143]. Витоки цього виду знаходимо у Стратегії Національної Безпеки США 2002 року: «в рамках здорового глузду та самозахисту, Америка буде діяти проти таких нових загроз, перш ніж вони повністю сформується» [68, с. 4].

Щодо суті превентивного самозахисту, П. Келлі визначає: «превентивні дії здійснюються проти не неминучої загрози» [33]. М. Рейсман вказує, що для посилення на превентивний самозахист потрібна лише «можливість» [22, с. 143]. Е. Катік пише: «Термін превентивного набагато ширший і стосується припинення потенційного та абстрактного майбутнього збройного нападу. Іншими словами, фактичного плану атаки не існує, атака - це, скоріше, лише можливість» [15, с. 28]. Малкольм Шоу зазначає, що цей вид самозахисту «виходить за межі справи Кароліни, що дозволяє використовувати силу для захисту від можливих атак або запобігання їм» [64, с. 1140]. Професор Рейсман вказує, що «у всіх заявах про самозахист перегляд дії буде базуватися на розсудливій контекстуальній оцінці таких факторів, як ступінь загрози, наявність суттєвої організованої міжнародної реакції, терміновість односторонніх дій щодо запобігання або відхилення нападу та чи пропорційні обрані засоби пропонованій загрозі. Таким чином, у кожному конкретному випадку правова небезпека зловживання превентивним самозахистом не більша, ніж для запобіжного самозахисту, яка також не повинна бути обґрунтована збройним нападом» [22, с.143].

З нашої точки зору цей вид самозахисту як і запобіжний самозахист на тих же підставах не підпадає під регулювання статті 51 Статуту ООН. Більше

того, він доволі сумнівно підпадає під дію звичаєвого права. Зважаємо, що тяжко довести наявність шкоди від явища, яке ще тільки виникає, яке ще не зрозуміло чи виникне, чи матиме шкоду і чи буде ця шкода направлена на державу, яка заявляє превентивний самозахист.

Наразі вирішальну крапку у цій дискусії, ставить висновок Панелі ООН, який відхиляє правомірність превентивного самозахисту через його надмірну абстрактність: «для нетерплячих з реакцією, відповідь повинна полягати в тому, що у світі, наповненому сприйнятими потенційними загрозами, ризик для глобального порядку та норми невтручання, на якій він продовжує ґрунтуватися, просто занадто великий для законності одностороннього превентивні дії» [1, параграф 191, с. 55].

Іншим видом, який не згадав професор Рейсман, але який виокремлюють інші вчені є перехоплюючий самозахист (в оригіналі – «interceptive self-defence») [4, с. 7]. В. Андреас пише: «перехоплюючий самозахист застосовується, коли фізичний напад не перетнув кордон держави, що захищається, але він розпочався. Держава, яка захищається, не бажає, щоб ворожа атака перетнула її кордони, і наносить перехоплюючий удар, щоб не дати їй дійти до своєї території» [4, с. 7]. Нам здається, що за концепцією науковця, перехоплюючий самозахист повинен бути проміжним між реактивним та запобіжним самозахистом. Це пояснюється з огляду на те, що держава-жертва ще не зазнала збройного нападу, але він уже перейшов з рівня ймовірного до очікуваного. Зважаючи, що напад ще не стався, ми схилиємось до того, щоб віднести цю ситуацію до запобіжного самозахисту. Пояснимо це таким: по-перше, держава може відмовитись від збройного нападу допоки він не стався, тому його статус все ще ймовірний; по-друге, до запобіжного самозахисту вчені відносять «неминучість атаки», зокрема так пише М. Рейсман у наведеній попередньо цитаті [22, с. 142], в нашому випадку якраз це і має місце. Цей вид самозахисту не підпадає під ситуацію, передбачену статтею 51 Статуту ООН, бо збройний напад ще не стався, отже він повинен мати звичаєву природу. Ми не можемо заперечувати, що в ситуації, коли

насувається збройний напад іншої держави, держава-жертва повинна мати право оборонятись, але для цього не потрібно виділяти ще один вид. На нашу думку, ця ситуація підпадає під запобіжний самозахист.

Отже, ми погоджуємось з правомірністю реактивного та запобіжного самозахистів, які регулюються Статутом ООН та звичаєвим правом відповідно.

* * *

Існують різні способи класифікації видів права на самозахист. За суб'єктом, який здійснює це право воно може поділятися на індивідуальне та колективне. За ступенем необхідності, тобто загрозливостю збройного нападу, на реактивний, запобіжний, превентивний та перехоплюючий.

Щодо першого способу класифікації, вона впливає з тексту статті 51 Статуту ООН. Індивідуальним є здійснення самозахисту державою, яка є жертвою. Це є класичним проявом реалізації цього права, оскільки держава, самозбереження якої під загрозою, вдається до реалізації свого права захиститись. Нам здається, що це найбільш оперативний спосіб захисту, бо вдається уникнути процедур при залученні держав-союзниць для допомоги.

Реалізація колективного самозахисту можлива у двох ситуаціях. Перша, коли держави уклали між собою договір про спільний захист. Прикладами таких договорів є Північноатлантичний та Варшавський договори. У них містяться положення, що при нападі на одну з договірних держав, інші теж вдаються до оборонних дій для захисту цієї держави. Відповідні положення обох договорів містять посилання на статтю 51 Статуту ООН, що держави-члени здійснюють колективний самозахист.

Іншим випадком є тоді, коли між державою, яка зазнала нападу та державами, які прийшли на допомогу немає такого договору. В такому разі існують передумови для реалізації права на колективний самозахист. Вони містяться у рішенні Міжнародного суду ООН у справі *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа*. Перш за все, у держави, яка зазнала

нападу повинно виникнути право на індивідуальний самозахист. Ми вважаємо, що колективний самозахист походить від індивідуального. Якщо у жодної держави, яка здійснює захист не виникає права на індивідуальний самозахист, то немає загрози, а отже і необхідності самозахисту. Другою умовою є заява держави, на яку напали, про її статус жертви. Третьою вимогою є звернення держави-жертви до інших держав за допомогою. Лише при дотриманні всіх умов та отриманні звернення від держави-жертви інша держава може правомірно реалізовувати своє право на колективний самозахист. За відсутності такого звернення держава не має права втручатись, бо право на інтервенцію заборонено.

Ми розглянули правомірність залучення США Іраком для боротьби з ІДІЛ і вважаємо, що тут право на колективний самозахист було здійснено правомірно. Для аналізу не важливо які причини окрім цього звернення були у США та чи становить для неї загрозу ІДІЛ, тому що для здійснення колективного самозахисту не потрібно, щоб у всіх держав виникло право на індивідуальний самозахист, лише в однієї, яка звертається.

Наступна класифікація на реактивний, запобіжний, превентивний та перехоплювальний самозахист впливає із доктрини, хоча знайшла увагу і в міжнародних судах та документах ООН. Поділ на ці види здійснено залежно від стану загрози, її нагальності.

Для реактивного самозахисту збройний напад вже повинен відбутись чи відбуватись, самозбереження держави-жертви вже повинне бути під загрозою. Цей вид є найменш контроверсійним, він описаний у тексті статті 51 Статуту ООН та регулюється звичаєвим правом. Наскільки нам відомо у науковому середовищі відсутні суперечки щодо його виокремлення.

Для запобіжного самозахисту характерно відсутність збройного нападу, що вже відбувся. У цій ситуації він має лише характер неминучої загрози. Тобто держава має впевненість, що стане жертвою нападу і вчиняє дії для його уникнення. У літературі точаться дискусії щодо правомірності цього виду на самозахист. Зокрема через те, що його не передбачено у Статуті ООН. Одні

вчені зазначають, що це було зроблено умисно з огляду на загальну заборону агресії. Інші вказують, що при реалізації запобіжного самозахисту неможливо визначити чи відповідали дії вимогам пропорційності та необхідності. Відповіді у рішеннях суду ООН знайти поки що не вийде, бо він не розглядав це питання. Однак, міжнародний кримінальний трибунал у Нюрнберзі та Генеральний Секретар ООН визнають цей вид самозахисту правомірним. Тим більше, що він знаходить своє вираження у основоположній для концепції самозахисту справі Кароліни. Там мав місце саме запобіжний самозахист. Тому, ми погоджуємось з позиціями вчених, суду та Генерального Секретара ООН. Оскільки, є точна інформація про майбутню атаку, держава має спробувати їй запобігти, це дозволить зменшити негативні наслідки та зберегти життя населенню. Тим паче, що інформація точна, отже загроза вже існує, лиш є відвратною.

Цей вид самозахисту доволі часто зустрічається на практиці. Наприклад, нещодавня атака США на аеропорт у Багдаді з метою вбивства іранського генерала Сулеймані, заявлена як запобіжний самозахист. Причиною цього рішення стали майбутні та «неминучі» атаки проти Сполучених штатів, їх посадовців, які розробляв Сулеймані. З аналізу ми бачимо, що керівництво США з самого планування атаки не було впевнено, що вбивство Сулеймані допоможе запобігти цим атакам, та і самі атаки не були «неминучими», бо їх плани ще були на стадії погодження. Тому тут не правомірно здійснена атака та її не можна виправдати через самозахист.

Далі у доктрині виділяють превентивний самозахист. Його причиною є загроза, яка ще не сформувалась та не є негайною. Вчені обґрунтовують його виникнення тим, що сучасна зброя наскільки сильно завдає шкоди, що атаці потрібно запобігти у самому її зародку. Однак, при обґрунтуванні цього права можуть мати місце численні зловживання. Через відсутність реальної загрози держави можуть нападати на інших під гаслом самозахисту практично безпричинно. Тому Панель ООН відхиляє правомірність цього виду заради збереження порядку у світі, з чим ми погоджуємось.

Останнім видом є перехоплювальний самозахист. Він має місце тоді, коли держава-агресор розпочала збройний напад, але держава жертва ще його не зазнала. Наприклад, коли війська вже вирушили, але не перейшли кордону. На нашу думку, ця ситуація стоїть на межі реактивного та запобіжного самозахистів та не потребує виокремлення в окремий вид.

РОЗДІЛ 3. МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ

3.1. Необхідність, негайність та пропорційність самозахисту

У першому розділі ми вже згадували, що для здійснення права на самозахист необхідно дотримуватись таких умов, як необхідність, пропорційність та негайність. Пропонуємо далі їх проаналізувати у цьому підрозділі.

Як зазначає Міжнародний суд ООН у дорадчому висновку про *Правомірність погрози чи використання ядерної зброї*: «підпорядкування реалізації права на самозахист умовам необхідності та пропорційності є нормою міжнародного звичаєвого права» [40, параграф 41, с. 245]. У справі про *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа* суд підтвердив цю думку наступним: «він [Статут ООН] не містить жодного конкретного правила, згідно з яким самозахист вимагає лише тих заходів, які пропорційні затриманню нападу та необхідних для реагування на них, це правило, добре встановлене у міжнародному звичаєвому праві» [13, параграф 176, с. 94]. Цей підхід підтверджується у подальшій практиці суду, зокрема у справі *Збройні дії на території Конго* Міжнародний суд ООН проаналізував необхідність та пропорційність дій при самозахисті Уганди [12, параграф 147, с. 59].

Починаючи з критерію необхідності варто згадати справу між Ісламською Республікою Іраном та Сполученими Штатами Америки про нафтові платформи. У цій справі Іран подала заяву до Міжнародного суду ООН щодо порушення США їх зобов'язань за міжнародним правом через знищення трьох нафтових платформ, які належали державній компанії Ірану. У своєму рішенні від 2003 року Міжнародний суд ООН проаналізував причини нападу і сказав, що «суд не переконаний, що напади на платформи були необхідними для реагування на інциденти. У зв'язку з цим Суд зазначає, що немає жодних доказів того, що США скаржились Ірану на військову

діяльність платформ, так само, як неодноразово скаржилися на замінування та напади на нейтральне судноплавство» [13, параграф 76, с. 198]. При аналізі цієї справи Ентоні Ауст вказав, що «Міжнародний суд ООН вирішив, що тест на необхідність повинен бути строгим» [7, с. 228]. Окремо, згаданий науковець зазначив, що «чим нагальніша атака, тим більш сильною є потреба вдаватись до сили» [7, с. 228], і що атака повинна бути «обмежена до негайної цілі» [7, с. 228]. Однак, варто згадати і думку професора Дінштайна: «Коли війна самозахисту спровокована всебічним вторгненням, питання необхідності зазвичай стає спірним» [19, с. 207]. К. В. Смирнова зазначає, що «держава, що є об'єктом загрози, у відповідності до звичаєвої норми міжнародного права може застосувати військові дії, якщо загроза нападу є безпосередньою, будь-які інші засоби не дозволяють усунути загрозу, а дії пропорційні загрозі» [108, с. 114].

З вище наведеного бачимо, що необхідність полягає в наявності атаки та потребі її зупинення чи відвернення. У зв'язку з цим виникає питання яким чином належно оцінювати задоволення цієї вимоги. Для відповіді на нього звернемось до праці професора Йорама Дінштайна. Він писав, що «вимога про необхідність повинна оцінюватися з точки зору місцевого командування. Тобто, альтернативні шляхи дій, не передбачаючи застосування протидії силам, можна зважувати лише як тактику, а не як велику стратегію. Якщо послідовність подій включає «тайм-аут» для консультацій на високому рівні між двома урядами, для того, щоб пом'якшити вибухонебезпечну ситуацію, реакція на місці вже не є відповідним способом самозахисту» [19, с. 194]. Малькольм Шоу у свою чергу писав: «важливо продемонструвати, як обґрунтований висновок на основі дійсно відомих на той час фактів, збройний напад, який стався або вважається неминучим, вимагає реагування, яке пропонується» [64, с. 1141]. Професор Дінштайн зазначає, що «необхідність висувається на перший план, коли війна починається після ізольованого збройного нападу. Перш ніж держава, що захищається, розробляє перешкоди для повномасштабних бойових дій, вона зобов'язана перевірити, що

розумного врегулювання конфлікту мирним шляхом неможливо досягти» [19, сс. 207-208]. Це корелюється з п'ятим принципом, закріпленим Заключним актом Ради з безпеки та співробітництва в Європі про мирне врегулювання спорів [86]. Бачимо з вищенаведених цитат, що необхідність проявляється у потребі, яка виникла з нападу, а також безальтернативності застосування збройних методів. Остання згадана думка професора Дінштайна вказує ще й на ефективність засобів. Важаємо що можливість застосування альтернативи зброї недостатня, щоб визначити відсутність необхідності. Ця альтернатива повинна бути ще й дієвою.

Серед Принципів міжнародного права Chatham House щодо застосування сили державами при самозахисті чільне місце посідає принцип необхідності, наприклад, про нього вказано так: «Сила може застосовуватися для самозахисту лише тоді, коли це необхідно для завершення атаки або для запобігання неминучої атаки. Не повинно бути практичної альтернативи запропонованому застосуванню сили, яка могла б бути ефективною для припинення або запобігання нападу» [67, с. 7]. Тут знову ж таки наголошується, що застосування сили повинно бути крайнім засобом, коли відсутня дієва альтернатива. Однак, більш цікавим є те, що у згаданих Принципах необхідність використовують не лише як критерій на початку самозахисту, але і для його закінчення: «необхідність також є обмеженням застосування сили для самозахисту, оскільки вона обмежує реакцію на ліквідацію нападу і, отже, пов'язана з критерієм пропорційності. Захисний захід повинен бути обмежений тим, що необхідно для запобігання триваючій атаці або доведення її до кінця» [67, с. 7].

На завершення варто згадати зауваження професора Девіда Кретцмера, що «термін «необхідність» також використовується для оцінки того, чи застосовувалась сила, для досягнення законних цілей самозахисту» [34, с. 239]. Тобто, важливою є ще й мета. З одного боку мета впливає із необхідності. Так, коли відбувся збройний напад, то у держави виникає необхідність захиститись, а тому її дії направлені на реалізацію права на

самозахист. Однак, зауваження професора Кретцмера варто згадати з подальшим розвитком подій, щоб вчасно припинити збройну відповідь і самозахист не перетворився на агресію.

Наступна згадана нами характеристика є негайність, вона як вказано у згаданих попередньо Принципах міжнародного права Chatham House «тісно пов'язана з критерієм необхідності» [67, с. 8]. Як зазначає професор Дінштайн, «негайність є іманентною за характером реакції на місці: використання контра-сили повинно бути тимчасово переплетене з озброєною атакою, що її ініціює» [19, с. 194]. Також, він зазначив, що «вибір часу та місця для введення в дію оборонних репресій, як і цілі, проти якої вони мають бути спрямовані, здійснюється державою-жертвою. Рішення, очевидно, залежить від міркувань, де, коли і як нанести удар, який був би найбільш вигідним для цієї держави». З цього виникає дисонанс: що саме є негайними діями. Це безпосередня і швидка відповідь атаці, між якими є незначний проміжок часу, чи відповідь, може бути у будь-який зручний час для держави-жертви. Для відповіді на це питання звернемось до праці сера Деніела Бетлехема «Принципи, що стосуються сфери дії права держави на необхідний самозахист від неминучого або фактичного збройного нападу недержавних акторів» [10]. Він розробив принципи, які стосуються права держави на самозахист при нападі недержавних агресорів. Однак вимога негайності є спільною для видів самозахисту, тому вважаємо за можливе згадати їх і в цій роботі. У восьмому принципі він наводить перелік обставин, за яким аналізується негайність: «(а) характер і безпосередність загрози, (б) ймовірність нападу, (в) чи передбачуваний напад є частиною узгодженого зразка продовження збройної діяльності, (г) ймовірний масштаб нападу та пошкодження, втрата або пошкодження, які можуть спричинити їх внаслідок відсутності пом'якшувальних дій, та (д) ймовірність того, що будуть інші можливості для здійснення ефективних дій із самозахисту, які можуть спричинити менш серйозні побічні ушкодження, втрати чи збитки» [10, с. 6].

Отож, негайність оцінюється через реакцію на агресію наявну чи ймовірну та характері цієї загрози.

На нашу думку, найважливіше при аналізі цих меж є їх визначення на практиці. Скоріше за все відповідність самозахисту цим вимогам, як і пропорційності, буде піддаватись дискусіям у кожному випадку. Ми вважаємо, що це пов'язано з різним переконанням людей та їх баченням необхідності застосування певної зброї, діяти при запобіжному самозахисту чи наскільки негайною повинна бути відповідь. Існує фактор того, що на момент оцінки обсяг відомої інформації більший, ніж на момент прийняття рішення. Це не повинно впливати на засудження дій держави, бо вона не могла нею оперувати. З нашої точки зору, найбільш цікаво ситуацією для оцінки відповідності дій держави критеріям негайності та необхідності є окупація території. Щодо визначення окупації, відповідно до статті 42 Додатку до Четвертої Гаазької конвенції 1907 року «територія вважається окупованою, коли вона фактично переходить під владу ворожої армії» [16, с.8]. В цьому стані конфлікт вже може бути не таким гострим, можуть навіть не вестись інші бойові дії, але як нам відомо режим окупації належить до збройного конфлікту міжнародного характеру, відповідно до Женевської конвенції 1949 року «Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях» [91, ст. 2]. Сама окупація є актом агресії, згідно з визначенням Генеральної Асамблеї ООН [96, ст. 3(a)].

Ключовим моментом тут є її початок і закінчення, щоб визначити коли припиняють діяти фактори необхідності та негайності, якщо звісно ці два моменти збігаються у часі. Щодо визначення О. Сенаторова пише: «окупація – це не правопорушення, а правовий режим» [103, с. 50]. Міжнародний Комітет Червоного Хреста розробив тест «ефективного контролю» для визначення чи перебуває територія в режимі окупації [28, сс. 11 – 12]. Цей тест містить наступні три складові: «(1) Збройні сили держави фізично перебувають на чужій території без згоди чинної місцевої влади, яка діяла на момент вторгнення. (2) Чинна місцева влада, яка діяла на момент вторгнення, була або

може бути суттєво чи повністю позбавлена можливості здійснювати свої повноваження внаслідок неналежної присутності іноземних сил. (3) Іноземні сили можуть реалізовувати владу замість місцевої влади над відповідною територією (або її частинами)» [28, сс. 11 – 12]. Щодо моменту закінчення режиму окупації Міжнародний Комітет Червоного Хреста вказує, що цей режим може мати різні стадії, які можна сплутати із закінченням, наприклад: «поступовий відхід, частковий вивід збройних сил, збереження певної влади над раніше окупованими районами або підтримка військової присутності на основі сумнівної згоди» [28, с. 12]. Комітет вказує, що для точного визначення моменту закінчення окупації «тест ефективного контролю є однаково застосовним ... Таким чином, якщо будь-яка з трьох перерахованих вище умов перестає існувати, слід вважати, що окупація закінчилася» [28, с. 12].

Цікавим є режим названий Комітетом «функціональним підходом» [28, с. 12]. За описом Комітету він проявляється у ситуації: «коли іноземні сили виводяться з окупованої території (або її частин), але зберігають ключові елементи влади або інші важливі державні функції, які зазвичай виконує окупаційна держава – режим окупації може продовжувати діяти в межах територіальних та функціональних меж такої компетенції» [28, с. 12]. Також у цій ситуації владу над територією розподіляють іноземні та державні органи [48, с. 31]. Комітет вказав, що режим окупації застосовуватиметься так у цій ситуації: «застосовність режиму окупації буде обмежена функціями, які все ще виконують іноземні сили, і не поширюватиметься на функції, передані місцевим органам влади» [48, с. 31]. Вважаємо, що попри тест ефективного контролю, тут важко буде встановити режим окупації та цікаву нам необхідність і негайність з огляду на важкість виявлення та оцінки такого впливу, збору інформації про нього та інших практичних аспектів, а також розмежування сфер де діють сили держави-агресора, а де держави-жертви.

Може, виникати аргумент, що анексія зупиняє окупацію і з цього моменту зникають необхідність та негайність. Однак, за словами С. Сидоренка, «анексія не перериває режим окупації» [104, с. 50].

Для аналізу застосування самозахисту під час режиму окупації проаналізуємо нещодавнє загострення конфлікту на території Нагірного Карабаху. Територія Нагірного Карабаху довгий час перебувала під окупацією Вірменії, навіть Європейський суд з прав людини у справі *Чірагов та інші проти Вірменії* визнав наявність у Вірменії ефективного контролю на цій території [14, п. 186], яка офіційно належала Азербайджану [98]. Наприкінці 2020 року між державами розпочалась ескалація конфлікту та активні збройні дії [84], ініціатором яких став Азербайджан [58]. Враховуючи тему цієї роботи ми зосередимось на аналізі чи мав Азербайджан, як держава, територію якої окупували, право на самозахист після довгого періоду бездіяльності, чи відповідали ці дії критеріям необхідності та негайності.

Професор Руйс Т. та юрист Сільвестре Ф.С. аналізують це питання у своїй статті та вказують, зокрема щодо критерію негайності, таке бачення: «проміжок часу не можна продовжувати на невизначений час. Інакше критерій *ratione temporis* самозахисту, включений у статтю 51, у цьому контексті буде позбавлений сенсу» [57]. Вони вказують, що у спорах щодо території потрібно зважати на права людини та збереження миру встановленого на території державою-окупантом, і хоча «визначення того, де зупиняється право на самозахист, і заборона на врегулювання територіальних суперечок військовим шляхом залишається надзвичайно важким завданням, враховуючи конкуруючі інтереси. Найбільш важливим є існування територіального статусу-кво, що характеризується тривалою відсутністю боїв і внаслідок чого окупаційна влада мирно управляє відповідною територією» [57]. Також автори зазначають: «зобов'язання врегулювати територіальні суперечки мирним шляхом є абсолютним, що не залежить від ймовірності успіху подальших дипломатичних зусиль» [57]. Руйс Т. та Сільвестре Ф.С. дійшли до висновку: «на перший погляд окупована держава може відчувати себе несправедливо ображеною, якщо вона має обмежений час для реагування на окупацію. Проте захист територіальної цілісності не може здійснюватися будь-якою ціною або діяти у вакуумі, нехтуючи іншими основними цінностями, закріпленими в

Статуті ООН, такими як мирне врегулювання суперечок та підтримка миру та стабільності між державами. Інакше кажучи, в контексті окупації практика вказує, що мета заборони застосування сили краще досягається шляхом захисту територіального статус-кво замість надання відкритого права на самооборону без обмеження в часі» [57].

Професори Аканде Д. та Цанакопулос А. опублікували свою статтю у відповідь на думку Руйса Т. та Сільвестре Ф.С., де наводять протилежні аргументи [3]. Щодо критерію негайності професори зазначають: «враховуючи, що вторгнення або напад, що призводить до окупації, безумовно, є збройним нападом у значенні статті 51 Статуту ООН, ми не розуміємо, як воно перестає бути цим, якщо просто чекати досить довго» [3]. Щодо врахування критерію необхідності в цій ситуації вчені наводять такі аргументи: «якщо між початком атаки та застосуванням сили для самозахисту минають роки, це насправді може означати, що застосування сили є необхідним саме тому, що держава, що вдається до самозахисту, не має інших засобів для завершення збройного нападу і окупації» [3]. Професори Аканде Д. та Цанакопулос А. доходять до висновку: «тривала окупація, що виникає внаслідок атаки, є триваючим нападом, будь-яка вимога, що стосується безпосередності, виконується, і тоді питання переходить до крайньої необхідності. Хоча плин часу може, і, сподіваємось, відкриє інші засоби для припинення окупації, сам по собі сплив кількох років може бути свідченням того, що вимога останнього засобу задоволена».

На нашу думку, варто подивитись у причину самозахисту – окупація. Вона сама по собі є актом агресії [96, ст. 3(a)]. Стаття 51 Статуту ООН вказує, що держава має право на самозахист, якщо стала жертвою збройної агресії. Тривалість окупації і навіть відсутність заворушень на окупованій території не змінює статус режиму та не дає державі-окупанту жодних суверенних прав на цій території, вона є не легітимною. Також, наскільки нам відомо, у міжнародному праві відсутня норма, що окупована територія переходить до складу території держави-агресора, якщо пройшла певна кількість років.

Напроти́вагу є принцип непорушності кордонів [86, стаття 3]. Якби така підстава зміни територіальних меж була, це лише заохочувало агресію. Згадаємо фразу М. Гленнона, яку ми зазначали на початку цієї роботи: самозахист – це «зворотній бік агресії» [22, с.11]. Тоді якби у держави-жертви після спливу кількох років бездіяльності втрачалось право на самозахист, чи не означало б це, що у держави-окупанта з'являється кореспондуюче право на агресію. Це недопустимо у сучасній правовій системі з огляду на статтю 2(4) Статуту ООН. Тому, ми не можемо погодитись з позицією Руйс Т. та Сільвестре Ф.С., що держава втрачає право на самозахист окупованої території, якщо вона не реалізовувала це право упродовж багатьох років.

Далі розглянемо вимогу пропорційності. На нашу думку це найбільш важка обставина для доведення при визначенні правомірності реалізації права на самозахист. Ця думка підтверджується висловом Малькольма Шоу: «іноді важко визначити, яку відповідь можна вважати пропорційною» [64, с. 1142], а професор Девід Кретцмер зазначає про проблему неоднакового ставлення держав не-сторін конфлікту до відповіді держави-жертви на акт агресії, на яке впливає їх ставлення до самої держави-жертви [34, с. 238]. Перш за все визначимо в чому полягає вимога пропорційності. Й. Дінштайн вказує, «пропорційність, це означає, що «масштаб та ефекти» [словосполучення згадуване у справі про Нікарагуа] сили та протидії повинні бути подібними. Надмірна контрсила виключається як допустима реакція на місці» [19, с. 194]. Наступним вважаємо за потрібне визначити у чому, у яких діях потрібно перевіряти пропорційність. Малкольм Шоу відповідав наступним чином: «пропорційність як критерій самозахисту може також вимагати врахування типу зброї, що застосовується, розслідування, що вимагає аналізу принципів міжнародного гуманітарного права» [64, с. 1142]. Тож, можемо визначити, що пропорційність потрібно оцінювати у діях і засобах, які використовує держава. Однак, виникає питання щодо чого потрібно оцінювати пропорційність і яким повинне бути співвідношення дій і засобів. Дж. МакХаг зазначає: «розмір повинен бути суворо пропорційний потребі» [43, с. 80]. Спеціальний

доповідач ООН Роберто Аго висловлює наступну думку з цього приводу: «було б помилково думати, що повинна існувати пропорційність між поведінкою, що становить збройний напад, і супротивною поведінкою. Дія, необхідна для зупинення та відбиття атаки цілком може в майбутньому прийняти розміри непропорційні розмірам атаки. Стосовно цього важливим є результат, який має бути досягнутий «оборонною» дією, а не форми, суть та сила самої дії» [2, с. 69]. Професор Дінштайн вказує, що «відсутність відповідності між початковим ушкодженням та наступним спалахом кидається в очі, коли самозахист ведеться у відповідь на ізолюваний збройний напад. За своїм характером війна (як комплексне застосування сили) фактично має бути непропорційною до будь-яких заходів, за винятком війни. Масштаб контрсили, яку використовує держава-жертва у збройному самозахисті, може бути набагато більшою за величину початкової сили, що застосовувалась в збройному нападі, який спричинив застосування зброї, а руйнування, спричинені війною, перевершать руйнівний ефект первісне застосованої незаконної сили. Пропорційність, як співвідношення загальної сили, що застосовується (або шкоди, завданої) двома протилежними сторонами, не може бути мірилом для визначення законності збройного самозахисту, спричиненої ізолюваним збройним нападом» [19, с. 208]. Варто згадати зауваження М. Шоу: «особлива складність пов'язана з тим, чи можна при формуванні рівня реакції брати до уваги низку заходів, а не просто атаку, яка безпосередньо передуює акту самозахисту. Більш вірогідна відповідь полягає в тому, що там, де така діяльність чітко утворює частину послідовності або ланцюга подій, тоді тест на пропорційність буде тлумачитись таким чином, щоб це включати» [64, с. 1142]. Професор Девід Кретцмер також вказує: «проблема полягає в тому, що немає єдиної думки щодо того, яким може бути це [пропорційне використання сили] в кінці. Усі приймають, що держава, що діє в рамках самозахисту, може зупинити та відбити триваючий збройний напад, але існує особлива відсутність згоди щодо чи може він діяти також для запобігання або стримування подальших збройних атак з боку того самого

ворога. Те, що закінчується легітимним, стає особливо гострим, коли відповідь при самозахисті відбувається після того, як атака була здійснена і завершена, і вже не існує нападу, щоб зупинити або відбити, або коли збройний напад ще не стався, але неминучий» [34, с. 239].

Тобто, розуміння пропорційності доволі розгалужене. Перша позиція, що дії спрямовані на самозахист повинні спричиняти однакові наслідки із тими, які спричинила агресія. Друга позиція, що наслідки реалізації самозахисту повинні бути співмірними до усіх наслідків, які настали, якби б збройний конфлікт не був зупинений. На нашу думку, обидва підходи містять свої переваги і недоліки. Щодо першого, він є більш зрозумілим, бо найлегше виміряти розмір шкоди, завданий конкретними атаками чи рядом атак. Однак, коли держава-жертва вдається до самозахисту, вона не може передбачити кількість шкоди, яку їй може завдати агресор у майбутньому, вона виходить із даних наявних на той момент часу. Щодо другої позиції, то перевагою є те, що державі-жертві легше обґрунтувати свої дії, бо від збройної агресії негативні наслідки настають не лише для майна чи населення, але й економіки, екології культури і т.д. Однак, державі-жертві важко вирішити які її дії в кожній атаці будуть пропорційними. Знову ж таки, виходячи з того, які дані були наявні в той момент часу, невідомість щодо планів і ймовірних наступних атак агресора ускладнюють розуміння наслідків збройної агресії та меж пропорційності. Тому, ми пропонуємо, щоб для вирішення характеру своїх дій у кожній атаці держави-жертви відштовхувались від характеру атаки, які вони зазнали, а після закінчення конфлікту за допомогою другої позиції буде оцінена загальна пропорційність дій держави. Тобто, пропонуємо застосувати перший спосіб для «точкових» рішень і другий для загальної оцінки ситуації.

Отже, реалізація права на самозахист повинна відповідати критеріям необхідності негайності та пропорційності. За першим, держава повинна реагувати на збройний напад, коли є небезпека для неї та вдаватись до сили якщо інші засоби не дієві. Більше того, вид зброї також повинен не перевищувати рівень необхідності. Щодо другого критерію, негайність

реалізації самозахисту залежить від характеру агресії, її масштабу та характеристики. Критерій негайності запобігає неправомірній помсті, тобто застосуванню сили на напад, який уже не несе загрози. Третій критерій – пропорційності – вказує на розмір та характер відповіді на агресію, застосування сили для самозахисту повинне бути співмірне очікуваній загрозі та загалом застосування самозахисту повинне бути співмірне завданій та відверненій шкоді.

3.2. Інші межі права на самозахист

З формулювання тексту статті 51 Статуту ООН, рішень Міжнародного суду ООН та інших джерел ми можемо виокремити додатково інші умови та обмеження для здійснення самозахисту. У цьому підрозділі проаналізуємо вимоги до збройного нападу, його масштабів, сторони-агресора, об'єкту агресії; припинення самозахисту у зв'язку з ухваленням Резолюції Радою Безпеки ООН; дотримання вимог міжнародного гуманітарного права.

Щодо першого питання варто згадати визначення збройного нападу. У Визначенні Агресії, затвердженому Резолюцією ГА ООН № 3314 від 14 грудня 1974 року сказано, що «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй, як це зазначено в цій ухвалі» [96]. У документі також наведені різні приклади агресії, наприклад вторгнення чи напад збройних сил іншої держави, бомбардування збройними силами іншої держави території держави-жертви, блокада портів чи берегів збройними силами іншої держави та інші. У згадуваній раніше справі *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа*, Міжнародний суд ООН визначив: «суд не вважає, що поняття «збройний напад» включає не лише дії збройних груп, коли такі дії відбуваються у значному масштабі, але також допомога повстанцям у формі надання зброї або матеріально-технічної чи

іншої підтримки. Така допомога може розглядатися як загроза чи застосування сили, або може становити втручання у міжнародні або зовнішні справи інших держав» [45, параграф 195, с. 94]. Більше того, у цій справі суд зазначив що охоплює це поняття: «збройний напад слід розуміти як такий, що включає не просто дії регулярних збройних сил через міжнародний кордон, але також «засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, що носять настільки серйозний характер, що це рівносильне перерахованим вище актам, або його значну участь в них» [45, параграф 195, с. 93]. Те визначення, яке суд взяв у лапки в цій цитаті походить з Резолюції ГА ООН № 3314 від 14 грудня 1974 року, пункту 3(g), одного з видів агресії. Тобто Міжнародний Суд ООН фактично ототожнює поняття «збройний напад» та «агресію». Такий же підхід знаходимо у більш новому рішенні суду у справі *Збройні дії на території Конго*: «збройні напади не походили від збройних груп або нерегулярних органів, надісланих ДРК або від імені ДРК, у розумінні статті 3 (g) резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї щодо визначення агресії, прийнятої 14 грудня 1974 року» [12, параграф 146, с. 59].

Щодо вимог до атаки для реалізації самозахисту, атака повинна бути визнана державою-жертвою. Джерелом цієї тези є та ж справа Нікарагуа: «саме держава, яка є жертвою збройного нападу, повинна сформулювати та висловити думку, що на неї було здійснено такий напад. У звичайному міжнародному праві немає норми, яка дозволяла б іншій державі здійснювати право колективного самозахисту на основі власної оцінки ситуації. Коли застосовується колективний самозахист, слід очікувати, що держава, на користь якої використовується це право, оголосила себе жертвою збройного нападу» [45, параграф 195, с. 93]. Ми згадували про цю особливість у другому розділі роботи. Коли держава стає жертвою збройного нападу, її самозбереження у небезпеці, тому виникає право індивідуального самозахисту. Держава повинна прийняти цей статус, якщо вона все ж вирішила вдаватись до самозахисту та залучати інші держави для допомоги.

У своїй статті Аканде Д. та Цанакопулос А. роблять текстуальний аналіз статті 51 Статуту ООН у частині, що стосується збройного нападу: «вживання слова «відбувається» не обмежує лінгвістично атаку конкретним моментом часу. Це означає лише, що така атака повинна була статися і, мабуть, відбувається. Тут не вказано, як довго це повинно відбуватися. У Статуті сказано «якщо» відбувається збройний напад, а не «коли» це відбувається. Якщо це відбудеться, імовірно, це може відбутися досить довго» [3].

Тож, як бачимо, атака може мати найрізноманітніші форми застосування збройної сили, і вони повинні бути визнані нападом державою, проти якої спрямовані.

Іншим питанням є сила нападу. Яким повинен бути збройний напад, щоб виникало право на самозахист, чи його сила не має значення. У відомій нам справі *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа* суд спробував дати нам орієнтир у відповіді на це питання: «Суд не вбачає підстав заперечувати, що, згідно із звичаєвим правом, заборона збройних нападів може поширюватися на відправлення державою збройних груп на територію іншої держави, якщо така операція через свої масштаби та наслідки мала б було класифікована як збройний напад, а не як просто прикордонний інцидент, якби це було здійснено регулярними збройними силами» [45, параграф 195, с. 93]. Згадані «масштаби на наслідки» наштовхують на думку, що акт агресії все ж поняття відносне, а загроза державі повинна досягти певного рівня, щоб можна було реалізовувати право на самозахист. Сер Крістофер Грінвуд робить слушне зауваження: «такий підхід відкриває розрив між застосуванням сили, що заборонено ст. 2 (4) Статуту ООН та збройний напад, який породжує право застосовувати силу для самооборони» [24, параграф 12]. Виходить, що заборона агресії стосується лише тієї агресії, яка досягає певної межі, чи заборона агресії абсолютна, але не вся агресія зустрічає спротив. Скоріше другий підхід, бо враховуючи критерій необхідності, не на кожен рівень загрози є необхідність відповідати, або принаймні відповідати збройними методами. Сер Грінвуд описує такий спосіб визначення чи досяг збройний

напад достатнього рівня для застосування самозахисту: «жоден окремий інцидент не може бути достатньо серйозним, щоб переступити цей поріг, але якщо поглянути на сукупність таких інцидентів, то картина змінюється. За таких обставин часто висловлюється припущення, що оцінка того, чи є збройний напад чи ні, повинна базуватися на серії терористичних інцидентів, взятих у цілому, а не шляхом вивчення кожного окремо» [24, параграф 13].

В контексті такої межі як наявність агресії виникає важливим є визначення атака на який об'єкт чи суб'єкт спричиняє самозахист. Перш за все і найбільш очевидно, що це вторгнення на територію і не лише самої держави, але і її заморські території. Прикладом слугує напад Аргентини на Фолклендські острови, які є автономною заморською територією Великобританії [94]. Як наслідок це був акт агресії Аргентини проти Великої Британії [59, с. 1].

Сер К. Грінвуд додає: «застосування сили проти органів держави за межами території цієї держави є збройним нападом на державу», як приклад наводить військово-морські чи сухопутні сили, які правомірно знаходяться на території іншої держави [24, параграф 21]. Щодо цивільних об'єктів, як кораблів чи літаків, К. Грінвуд вказує, що дуже ймовірно, якщо вони матимуть реєстрацію в країні, то напад на них становитиме агресію проти цієї країни [24, параграф 23]. Більше того, сер Грінвуд схиляється до того, що напад на цивільне населення закордоном теж становитиме збройний напад на державу їх громадянства [24, параграф 24]. Він аргументує це тим, що населення є однією з ознак держави [24, параграф 24], що підтверджується статтею 1 Конвенції Монтевідео про права та обов'язки держав [37, с. 25].

Отже, напад на територію, на яку поширюється влада держави А становитиме акт агресії проти неї. Ймовірно, що збройний напад на населення чи цивільні об'єкти, зареєстровані в державі А, теж становлять акти агресії проти держави А.

Важливим моментом аналізу права на самозахист є визначення того якою має бути атакуюча сторона, щоб у держави виникло право на самозахист.

Стаття 51 Статуту ООН не містить будь-яких обмежень чи вказівок щодо того чи виникає це право лише у збройних конфліктах міжнародного характеру чи й в інших ситуаціях. Стаття містить лише вказівку на наявність збройного нападу. Для аналізу даного питання звернемось до практики. Стаття 51 Статуту ООН згадує Раду Безпеки ООН, як орган відповідальний за безпеку та зазначає, що держава має право на самозахист допоки Рада Безпеки ООН не вчинить належних заходів для відновлення миру. Тому розглянемо практику цього органу. У Резолюціях Ради Безпеки ООН немає обмежень щодо атакуючої сторони, на противагу, Резолюція 1386, прийнята 12 вересня 2001 року [74], визнає право США на самозахист після терористичної атаки 11 вересня 2001 року, хоча атакуючою стороною була не іноземна держава, а терористична організація. Однак, протилежною є практика Міжнародного суду ООН. У справі *Правові наслідки спорудження стіни на окупованій території Палестини*, Ізраїль посилався на згадану вище Резолюцію 1386 та зазначав що також має право на самозахист, бо піддається атакам з окупованої території. Однак, Міжнародний суд ООН вирішив, що не можна застосовувати Резолюцію 1386 до цієї справи і Ізраїль атакує не іноземна держава, атаки йдуть з окупованої території, тому він не може застосовувати право, передбачене статтею 51 Статуту ООН [39, параграф 139, с. 62].

Деякі судді не погодились з висновком суду. Зокрема, у окремій думці суддя Гітінс зазначив, що не може зрозуміти думку суду, що «держава-окупант втрачає право захищати власне цивільне населення вдома, якщо напади відбуватимуться з окупованої території - території, яка, як вона визнала, не була анексована і, безумовно, «інша ніж» Ізраїль» [62, параграф 34]. Суддя Коойманс також у своїй окремій думці визнав право на самозахист Ізраїлю та зауважив, що Резолюція Ради Безпеки заклала новий напрямок у розумінні права на самозахист і зауважив, що «цей новий елемент не виключається умовами статті 51, оскільки це обумовлює здійснення невід'ємного права на самозахист під час попереднього збройного нападу, не кажучи, що цей збройний напад повинен йти від іншої держави, навіть якщо

це було загальноприйнятим тлумаченням більше 50 років. На жаль, Суд обійшов новий елемент, правові наслідки якого ще не можна оцінити, але який, безперечно, знаменує новий підхід до концепції самозахисту» [63, параграф 35]. Підтримав позицію колег і суддя Бургенталь, який у своїй декларації зазначив, що ні стаття 51 Статуту ООН, ні Резолюції Ради Безпеки ООН не обмежують право на самозахист до захисту від дій іншої держави. Щодо того, що атаки йдуть з підконтрольної Ізраїлю території суддя Бургенталь вказує, що «в тій мірі, в якій Суд приймає Зелену лінію як розмежування лінії поділу між Ізраїлем та окупованою територією Палестини, оскільки територія, з якої походять напади, не є частиною власне Ізраїлю. Отже, напади на Ізраїль, що проходять через цю лінію, повинні дозволити Ізраїлю реалізувати своє право на самозахист від таких нападів, за умови, що заходи, які він вживає, відповідають законному здійсненню цього права. Для того, щоб прийняти це рішення, потрібно визначити, чи спорудження стіни Ізраїлем повністю чи частково відповідає цьому тесту, необхідно проаналізувати всі відповідні факти, що стосуються питань необхідності та пропорційності. Формалістичний підхід Суду до права на самозахист дозволяє йому уникати вирішення питань, які лежать в основі цієї справи» [18, параграф 6].

Аналізуючи позицію Міжнародного суду ООН, окремих суддів, статтю 51 Статуту ООН та Резолюцію Ради Безпеки, я б хотіла погодитись зі суддею Бургенталем з наступних причин. Перш за все, загадана стаття називає право на самозахист невід'ємним, та дає державі право оборонятись під час збройних нападів для збереження миру і безпеки. У статті відсутні будь-які вказівки на джерело збройного нападу. Якщо заглибитись у природу права та проаналізувати його за допомогою антропологічного методу, воно є природним правом кожної людини захистити себе, а отже і держава як об'єднання населення повинна мати це право захиститись. Коли обмежити це право до лише нападів від іншої держави, то виникне великий ряд небезпек, які держава не матиме змоги відвернути. Тому, як його назвав суддя

Бургенталь, формалістичне трактування статті 51 Статуту ООН призведе до штучного звуження права на самозахист. Більше того основоположна справа Кароліна описує самозахист проти недержавного актора. Як вказує суддя Міжнародного суду ООН К. Грінвуд у своїй лекції: «на жодному етапі ніхто не запропонував, що уряд США був відповідальним за те, що робили люди на Кароліні. Ті, хто атакували цілі у Канаді не були жодним чином підтримані чи фінансовані урядом США» [31, 2.56-3.09]. Отож, той випадок мав справу з аналогом сучасних терористів, коли Великобританія напала на недержавний корабель. Дії тих людей не можна було присвоїти США, вона не несла за них відповідальності у відповідності до Статей про Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діянь [54]. Більшість норм згаданих Статей є звичаєвими, тому цілком могли діяти у часи Кароліни [20, с. 31, п.1]. Тому, ми доходимо до висновку, що право на самозахист є невід'ємним і не обмежується захистом від загроз з боку іншої держави, а є правом держави захиститись від нападу, незалежно від суб'єкта, який його створив.

Наступною межею, яку встановлено у статуті ООН є можливість діяти допоки Рада Безпеки ООН не вживе заходів. У статті 51 Статуту ООН зроблене зауваження, що держава може реалізовувати право на самозахист допоки Рада Безпеки ООН не вживе заходів для підтримання міжнародного миру і безпеки. У Звіті Голови Високого рівня по загрозах, викликах та змінах Анан Паньярачун для Генеральної Асамблеї ООН від 2 грудня 2004 року названі критерії для оцінювання правомірності вживання заходів збройного характеру: «(а) Серйозність загрози. Чи загрожує шкода державі чи людям безпека роду, достатньо чітка і серйозна, щоб виправдати *prima facie* використання військової сили? Що стосується внутрішніх загроз, чи стосується це геноциду та інших масштабних вбивств, етнічних чисток чи серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, фактично затриманих?

(b) Належне призначення. Чи ясно, що основною метою пропонованих військових дій є зупинка або запобігання загрозі, про яку йдеться, незалежно від інших цілей чи мотивів?

(c) Крайній засіб. Чи був вивчений кожен невійськовий варіант для подолання загрози, про який йдеться, з обґрунтованими підставами для переконання, що інші заходи не матимуть успіху?

(d) Пропорційні засоби. Чи масштаби, тривалість та інтенсивність запропонованих військових дій є мінімально необхідними для подолання загрози?

(e) Баланс наслідків. Чи є обґрунтована ймовірність того, що військові дії будуть успішними у подоланні загрози, про яку йдеться, причому наслідки дій можуть бути гіршими за наслідки бездіяльності?» [1, сс. 57-58].

Як вказано у доповіді, відповіді на ці питання повинні бути втілені у резолюціях Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН. [1, параграф 208, сс. 57-58]. Також ці критерії пропонуються державам-членам ООН для врахування [1, параграф 209, сс. 57-58].

Виникає питання які ж заходи, які вживе Рада Безпеки будуть такими, що держава зупиняє свій самозахист? Чи це повинні бути будь-які заходи, наприклад видання резолюції із констатацією глибокого занепокоєння, чи направлення миротворчих сил ООН? Чи є якісь вимоги до ефективності методів, до яких вдається Рада Безпеки ООН? Це питання у нас виникло ще через наше дослідження у першому розділі, самозахисту спрямованого як реакція на загрозу самозбереженню. Тому, головна його мета – збереження держави. До того ж у Принципах, закріплених Заключним актом Ради з безпеки та співробітництва в Європі, простежується загальний мотив збереження держав та чинного порядку у світі [86]. Тому, ми вважаємо, що заходи для підтримання міжнародного миру і безпеки, які реалізує Рада Безпеки ООН повинні бути дієвими, щоб держава не лише припинила самозахист через припис у Статуті ООН, але й через відсутність необхідності.

Сер Крістофер Грінвуд підтверджує нашу думку з цього приводу: «очевидно, що не кожна дія Ради Безпеки під час збройного конфлікту матиме такий ефект. Посилання на «заходи» свідчить про те, що одне лише прийняття резолюції, навіть тієї, що містить рішення, обов'язкове згідно зі Статутом ООН, є недостатнім» [24, параграф 33]. Сер Грінвуд наводить приклад під час вторгнення Іраком у Кувейт [24, параграф 33]. Тоді Рада Безпеки ООН видала Резолюцію № 660 від 2 серпня 1990 року у якій Рада Безпеки «Вимагає, щоб Ірак негайно і безумовно вивів усі свої сили на позиції, на яких вони знаходились 1 серпня 1990 року» [60, п. 2]. К. Грінвуд вказує, що «це не трактувалося як позбавлення Кувейту (та його союзників) права вживати заходів для самозахисту, коли Ірак не виконав цю вимогу» [24, параграф 33]. Правник робить висновок, що «ст. 51 Статут ООН посилається на заходи, які «необхідні для підтримки міжнародного миру та безпеки». Тільки тоді, коли Рада Безпеки вживе необхідних дій, право на самооборону припиняється» [24, параграф 33]. Тому Сер Грінвуд, висуває думку про якісний аналіз як заходів, які вжила Рада Безпеки ООН, так і їх наслідків. Бачимо, що навіть якщо Рада Безпеки вдається до дієвих методів, але коли держава-агресор їх ігнорує та загроза не зникає, право на самозахист не припиняється. Держава повинна мати право захищатись, якщо цього потребує.

Деякі Резолюції Ради Безпеки, які спрямовані на відновлення миру, не містять обмеження права на самозахист. Наприклад, у рамках зазначеного попередньо конфлікту, Рада Безпеки видала Резолюцію № 661 від 6 серпня 1990 року, в якій запроваджувала фінансові, економічні, торгівельні санкції та у преамбулі вказала: «підтверджуючи невід'ємне право індивідуального чи колективного самозахисту у відповідь на збройний напад Іраку на Кувейт, відповідно до статті 51 Статуту» [61, преамбула]. Жодних обмежень чи заборони реалізації права на самозахист Резолюція № 661 не містила. З наведеної вище цитати, ми робимо висновок, що опосередковане значення в тому, що заходи передбачені в цій Резолюції хоч і важливі, але не настільки ефективні, щоб одразу відновити мир та безпеку у державі, і як наслідок Рада

Безпеки не впливає на реалізацію права на самозахист держави Кувейт. Сер Грінвуд зробив вагоме зауваження: «відсутність такого положення в резолюції Ради Безпеки не слід сприймати як таке, що держава-жертва обов'язково втрачає право вживати заходів для самозахисту. Потрібен ретельний аналіз резолюції з урахуванням усіх обставин, включаючи характер будь-якого продовжуваного збройного нападу, масштаби вжитих заходів та їх імовірну ефективність» [24, параграф 34].

Окрім вимог статуту чи звичаю, вважаємо за необхідне ще додати вимоги міжнародного гуманітарного права, яке застосовується у збройних конфліктах [97]. Як справедливо зазначено у Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, основним завданням МГП є «захист осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, а також тих, які перестали брати в них участь у результаті хвороби, поранення або будь-якої іншої причини, незалежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови або інших ознак» [87, розділ 1 частина 1 пункт 3]. Як Міжнародний суд ООН вказує у дорадчому висновку про *Правомірність погрози чи використання ядерної зброї*, «застосування сили, пропорційне законодавству про самозахист, для того, щоб бути правомірним, повинно також відповідати вимогам права, що застосовується у збройних конфліктах, що включає, зокрема, принципи та норми гуманітарного права» [40, параграф 42, с. 245]. Це підтримано у рішеннях МТКЮ у справі *Прокурор проти Кордича та Черкеза*: «судова палата наголошує, що військові операції з метою самозахисту не є обґрунтуванням серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» [50, параграф 452].

Вважаємо це важливою межею для самозахисту, бо те, що держава зазнала несправедливої атаки не дає їй права захищатись будь-якими засобами і методами, попри свавілля інших вона повинна дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права для виконання своїх зобов'язань.

Підводячи підсумки, право на самозахист повинне давати відповідь на негайну агресію, збройні засоби повинні бути безальтернативними, але їх застосування пропорційним як відносно окремої атаки, так і їх сукупності, також застосування цього права обмежене прийняттям Резолюції РБ ООН для відновлення миру, але здійснення самозахисту повинне бути гуманним та відповідати нормам міжнародного гуманітарного права.

* * *

Реалізація права на самозахист не залишена на розсуд сторін, міжнародне право містить певні межі та критерії правомірності. Відповідність дій держави встановленим межам утримує від безконтрольності та зловживання правом, але і надмірне формалістичне застосування меж до самозахисту, яке спричинить неможливість ефективно захиститись від збройних нападів також не допускається.

У доктрині та практиці судів виділяють основні критерії, яким повинна відповідати відсіч агресії: необхідність, негайність та пропорційність. Критерій необхідності означає, що застосовувати силу для захисту можна лише тоді, коли це необхідно, коли існує загроза для держави-жертви і ця загроза має такий характер, що відсутня альтернатива застосуванню зброї. Також види озброєння потрібно обирати такі, які є необхідними. Щодо точки зору, з якої визначається необхідність – це позиція місцевого командування. Варто наголосити, що навіть при наявності збройного конфлікту, держава-жертва не може вільно атакувати об'єкти держави-агресора, вона має переслідувати мету самозахисту та ці дії мають бути спрямовані на її задоволення.

Пов'язаним з необхідністю є критерій негайності. Він залежить від часу та характеру збройного нападу. Відповідь на напад повинна бути пов'язана з ним у часі, тобто не передувати, за винятком запобіжного самозахисту, але і тоді вона повинна бути необхідною. Також самозахист не повинен реалізовуватись після зникнення загрози.

Третім критерієм є пропорційність. Вважаємо що проаналізувати відповідність цьому критерію найважче, тому що може бути практична важкість у збиранні доказів та аналізі ситуації з точки зору сторони та наявної у неї на той момент інформації. Пропорційність має проявлятися у характері та виді застосовних засобів. Якщо попередні критерії оцінювали застосування сили відповідно до обставин, то пропорційність оцінює самі дії держави: чи не був надмірним напад враховуючи завдану шкоду, чи пропорційно застосовувати цей вид озброєння тощо.

Для оцінки дотримання згаданих критерій ми проаналізували нещодавній збройний конфлікт, спрямований на звільнення території Нагірного Карабаху від окупації. Нам цікаво саме застосування критеріїв негайності та необхідності в межах режиму окупації, коли держава, територію якої окупували довго не вдавалась до дій для її визволення. У літературі наявні різні позиції вчених щодо можливості реалізації самозахисту у такій ситуації. Одні посилаючись на те, що окупація є актом агресії роблять висновок, що можна вдатись до самозахисту у будь-який час. Довгий проміжок часу, під час якого держава-жертва утримувалась від дій, радше показує відсутність ефективності у не-збройних засобів, ніж відсутність необхідності. Інші вчені вказують, що держава повинна вдаватись до самозахисту у розумних межах часу і не може зволікати чверть століття. Також, що конфлікти повинні вирішуватись мирним шляхом, а для цієї території латентний конфлікт сприймався де-факто мирним режимом. Ми підтримуємо думку першої групи вчених, що при окупації держава може реалізувати своє право на самозахист у будь-який час. Інакше б існувало право, що зі спливом певного часу окупована територія переходила до складу території держави-агресора. Це несумісно з принципом непорушності кордонів. Також, таке темпоральне обмеження самозахисту, коли потреба не відпала, фактично дало б іншій державі кореспондуюче право на агресію, що недопустиму у межах сучасного правового режиму.

У статті 51 Статуту ООН також встановлені певні обмеження для реалізації права на самозахист. Перш за все, що воно повинно бути у відповідь на збройний напад. Держава, на яку він був вчинений, має оголосити себе жертвою. Більше того, збройний напад повинен мати такі масштаби та силу, щоб вважатись достатнім для реалізації права на самозахист. Напад може бути спрямований проти території держави-жертви, її армії чи військово-морських сил закордоном. Напади на приватні об'єкти, зареєстровані у державі-жертві та її населення теж, на думку деяких вчених, становитиме збройний напад на державу.

Також є протилежність думок щодо того ким має бути нападаюча сторона. Одні вважають, що це має бути виключно держава, а напад недержавного актора не є агресією. Інші вважають, що напад приватних груп теж являє собою агресію. Ми підтримуємо останню думку, у сучасних реаліях світу напади від терористичної організації може становити не меншу шкоду, ніж від іншої держави. Враховуючи потребу захищати самозбереження держави та великий рівень загрози ми не можемо обмежувати можливості самозахисту через суб'єкта нападу. Ми вважаємо, що при задоволення критеріїв необхідності та наявності і величини атак, напади недержавних угруповань теж вважаються агресією.

Статутом ООН встановлена ще одне обмеження – вжиття Радою Безпеки ООН заходів для відновлення миру та безпеки. Щоб держава зупинила реалізацію свого права на самозахист Раді Безпеки ООН потрібно вжити не будь-які дії, метою яких є відновлення миру, а ефективні дії, які дійсно матимуть значний позитивний ефект на безпеку держави-жертви.

Останньою межею, які ми виокремили є дотримання норм міжнародного гуманітарного права під час реалізації права на самозахист.

ВИСНОВКИ

Право на самозахист у держав виникло ще з моменту створення самої держави, воно впливає з її природи та є невід'ємним.

Довга та багатоманітна історія його реалізації відбилась у численних спробах його аналізу. Це знаходимо і в роботах Гуго Гроція та Бальтазара Аїяли у шістнадцятому столітті. На початку двадцятого століття право було закріплене у численних міжнародно-правових договорах про ненапад, допоки не знайшло свого відображення у Статуті ООН.

Підходи до розуміння концепції самозахисту змінювались протягом історії. Спершу була поширена концепція застосування самозахисту як справедливої війни, розроблена Гуго Гроцієм та його сучасниками. Пізніше виникла теорія реалізації права під час збройного нападу до захисту заради самозбереження. Ці підходи можуть бути критиковані через недостатню визначеність та можливість зловживання правом, маніпулюванням при обґрунтуванні його необхідності, суб'єктивності у висновках про дотримання меж тощо.

Проаналізувавши підходи до розуміння права на самозахист ми не можемо погодитись з правильністю якогось одного підходу, тому спробуємо надати своє визначення: право на самозахист застосовується при загрозі самозбереженню держави та коли застосування збройних засобів є співмірним та справедливим, а також дотримані правила застосування права. Ми акцентуємо увагу на причині реалізації права – самозбереженні та дотримання меж, які у загальному назвемо справедливості та співмірності. Хоча ми погоджуємось з визначеними межами у міжнародному праві, які досліджувались у третьому розділі цієї роботи та вважаємо їх таким, що сприяють дотриманню справедливості і співмірності.

Природу права на самозахист вбачаємо в суверенітеті держави. Воно впливає із захисту народу від агресії.

Право врегульоване дуально: звичаєвим міжнародним правом та статутом ООН. Це породжує різницю у розумінні видів та меж права на самозахист. Наприклад, у регулюванні Статуту ООН відсутні межі необхідності, негайності та пропорційності, але вимога їх дотримання випливає із звичаєвого права. Хоча подекуди і точаться дискусії, що відповідність повинна бути Статуту ООН, як наприклад при визначенні видів самозахисту. Ми вважаємо, що подвійне закріплення варто брати до уваги в комплексі та не обмежувати право, а встановлювати правомірні межі зі збереженням мети самозахисту.

Щодо визначення самозахисту, перш варто відрізнити його від суміжного поняття самодопомоги. Різниця полягає у застосовних методах. При самозахисті застосовуються лише збройні методи, коли самодопомога не обмежується цим.

Розроблено чимало підходів для означення самозахисту. Однак, ми не можемо повністю погодитись з якимсь із них. Не можливо прирівняти самозахист індивіда із самозахистом держави, бо у міжнародній сфері поняття самозахисту держави чітко обмежене та врегульоване, щоб не допустити перевищення меж самозахисту та його переростання в агресію, в той час як у національному вимірі при самозахисті людини можливі поступки. Також не погодимось, що самозахист – це санкція, бо він переслідує іншу мету. На відміну від певного покарання санкцій, у самозахисті перехід до покарання держави-агресора заборонений. Ми визначаємо, що для отримання відповіді на питання що являє собою самозахист варто поєднати дві концепції. Тому, на наш погляд самозахистом є право застосування збройних методів у відповідь на акт агресії з метою захисту безпеки держави.

Попри стрімкий розвиток світу та зміну загроз, з якими стикається міжнародне співтовариство, модифікацію права на самозахист, ми вважаємо, що його суть лишається незмінною. Вона і є орієнтиром для подальших змін та розширення чи звуження меж правомірності. Визначення ми базуємо на межах необхідності, пропорційності та негайності, а також виокремлених

нами ознак безальтернативності, добровільності та застосування збройних методів. Тому, ми визначили право на самозахист як фундаментальне право держави вдатись до збройних заходів для відсічі агресії, захисту правосуб'єктності та національної безпеки, за умови негайності, необхідності та пропорційності цих заходів.

Стосовно класифікації видів права на самозахист, це питання є дискусійним та неоднозначним. Враховуючи що виділяють основною рисою чи джерелом регулювання самозахисту можна зробити різні висновки. Наприклад, якщо обмежувати право на самозахист лише визначенням у Статуті ООН, то правомірним є лише реактивний самозахист. Він полягає у відсічі збройного нападу, який відбувається зараз чи вже відбувся. Якщо зважати ще й на звичаєве право, то можна виокремити право на запобіжний самозахист. Таких вид був застосований у справі Кароліна, коли є безпосередня загроза нападу, він точно станеться, але у ближньому майбутньому. Враховуючи шкоду від збройної агресії, тим паче беручи до уваги сучасне озброєння, яка має ще більш руйнівний характер, більш дієво запобігти нападу. Цей вид хоч і не визнається деякими вченими, але за поширеною думкою визнається правомірним. Якщо зважати на мету самозахисту та розширити звичаєве регулювання можна виокремити превентивний самозахист. За концепцією, він має місце тоді, коли нема ні нагальної атаки, ні безпосередньої її загрози, але у більш далекому майбутньому вона може мати місце. Наприклад, якщо держава почала розробку нового виду озброєння, яке може завдати надзвичайно велику шкоду, то деякі вважають, що у держави, яка вважає що стане жертвою цієї нової зброї, виникає право на самозахист ще на момент її розроблення. Ми не погоджуємось з тим, що цей вид правомірний з огляду на надзвичайно велику кількість припущень і презумпцій. Збереженню миру більше шкоди може нанести свавільний та неконтрольований «самозахист», ніж ймовірна зброя. Ми вважаємо, що це право на застосування сили є для того й винятковим, щоб

застосовувати лише тоді, коли є чітка впевненість у загрозі та її безпосередність.

Щодо прикладу застосування самозахисту, ми наводили атаку США на аеропорт в Багдаді з метою ліквідації генерала Сулеймані. Він нібито керував атаками на США та розробляв плани наступних атак. Це було представлено як запобіжний самозахист з боку США. Ми звернули увагу, що плани атак ще не були затверджені, а роль генерала в них не була незамінною, тому його смерть могла ніяк і не вплинути на здійснення атак. Враховуючи це, як відсутність необхідності та негайності ми визначаємо цей випадок як неправомірне звернення до сили.

За текстом Статуту ООН можна виокремити ще одну класифікацію реалізації права на самозахист – за суб'єктом, що його здійснює. Першим видом є індивідуальний самозахист, коли держава, яка зазнала нападу безпосередньо і реалізує це право. Прикладом реалізації цього виду є заява Індії на початку цього року про захист від нападів терористів шляхом самозахисту. Іншим видом є колективний самозахист. Він може виникати у держав, які об'єднані спільними договорами, що стосуються безпеки, на кшталт Північноатлантичного та Варшавського договорів. Також держава-жертва може запросити допомогу у інших держав за відсутності договору між ними. Для цього потрібно дотриматись кількох вимог: у держави, яка зазнала нападу має виникнути право на індивідуальний самозахист, вона має визнати себе жертвою агресії та направити звернення до іншої держави по допомогу. Прикладом такого звернення є залучення Іраком США для боротьби з ІДІЛ. При цьому, у держав, які прийшли на допомогу не виникає право на індивідуальний самозахист, тобто не обов'язково, щоб агресія несла їм шкоду.

Наступним та чи не найважливішим питанням є межі самозахисту. Ці критерії створені для того, щоб самозахист не був свавільним, а підтверджував свою роль виняткового і безальтернативного. У міжнародному звичаєвому праві виокремлено три основні вимоги: необхідність, негайність та пропорційність.

Критерії необхідності та негайності стосуються скоріше зовнішніх обставин застосування права, простіше кажучи вони пов'язують правомірність реалізації права з певними ознаками зовнішньої ситуації. Критерій пропорційності вже сконцентрований на самому самозахисті, його методах, ході операцій, озброєнні.

Вимога негайності полягає в тому, що самозахист повинен бути реалізований у ситуації, коли є загроза самозбереженню держави. Ця загроза може походити від збройного нападу що вже мав чи має місце, або є його безпосередня загроза. Більше того, самозахист – це єдиний спосіб захиститись державі, всі інші методи самодопомоги не будуть ефективними.

Негайність самозахисту проявляється не у відповіді відразу, без зволікань. Вона полягає, у правомірності реалізації права коли є загроза, а не коли збройний напад вже завершився і немає майбутньої шкоди, або загроза це не безпосередня, бо лиш набирає сили.

Ці два критерії є пов'язаними між собою. Ми вважаємо, що дуже цікавим є аналіз їх дотримання під час окупації, особливо коли відкритого збройного протистояння між державами довгий час немає. Таким прикладом є нещодавнє загострення конфлікту між Вірменією та Азербайджаном. Вірменія окупувала територію Азербайджану багато років тому і постійного збройного протистояння між державами не було довгий час. Однак, минулого року Азербайджан розпочав ведення воєнних дій задля деокупації території. При аналізі думки вчених розділились. Прибічники того, що дії Азербайджану протиправні наводять аргументи, що відсутня відповідність критерію негайності, бо держава довгий час не вчиняла дій спрямованих на повернення території. Також, це суперечить принципу мирного врегулювання спорів і «мирному» режиму та окупованій території. Їх опоненти наголошують на тому, що окупація є актом агресії, згідно з міжнародним правом і незважаючи на довгий час не перестає ним бути. Зволікання держави із застосуванням сили свідчить радше про неефективність альтернативних методів вирішення ситуації, ніж про втрату права на самозахист. Ми підтримуємо думку другої

групи науковців. Погоджуємось із ключовим аргументом, що окупація є агресією і відповідно до статті 51 Статуту ООН та звичаєвого міжнародного права держава, територія якої окупована, має право на самозахист. Ми також рішуче не погоджуємось з тим, що зволікання держави-жертви має наслідком зникнення у неї права на самозахист. Оскільки не зникає агресія, то не може зникнути і право дати їй відсіч. Інакше після спливу певної кількості часу ми фактично надаємо згоду та дозвіл на агресію іншій стороні, що конче протирічить забороні агресії у сучасних міжнародних право-відносинах. Інший наш аргумент є визнаний принцип непорушності кордонів, який свідчить про відсутність наміру у міжнародному праві передавати окуповані території державі-агресору.

Останньою, встановленою звичаєм, межею є пропорційність. Вона проявляється у виборі пропорційних тактик та озброєння відповідно до шкоди. Для визначення пропорційності, ми пропонуємо при вирішенні певного кроку проаналізувати шкоду, яку завдали та завдадуть агресивні дії опонента і визначити пропорційні методи та засоби, а після закінчення збройного конфлікту та аналізу дій держав, оцінити відносно загальної шкоди, яку державі було завдано та яку вона спромоглась відвернути.

Наступні межі реалізації права на самозахист витікають зі статті 51 Статуту ООН. Першою вимогою є наявність збройного нападу, направленого на державу. Цей напад повинен бути певної сили та масштабу, щоб задовольняти вимоги для реалізації права на самозахист. Таким є зауваження Міжнародного суду ООН у справі *Військові і воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа*. На жаль, суд не уточнює якими мають бути ці масштаб та сила, тому сподіваємось прогалину буде виправлено. Об'єктом нападу може бути територія держави чи її війська за кордоном. Також присутні думки, що напад на цивільні об'єкти, зареєстровані у державі, та її громадян є нападом на державу. Вважаємо, що це може бути так, лише за наявності наміру завдати шкоди державі, можливо ще виникатиме питання чи відповідає такий напад масштабам та силі, яка необхідна.

Доволі неоднозначною є відповідь є питання сторони, що здійснює напад. Точаться дискусії чи напад недержавного актора, як терористична організація, є таким, що викликає правомірний самозахист. Ми вважаємо, якщо такий напад має достатню силу та несе серйозну загрозу для держави, тим більше якщо напади є систематичними, ми не можемо обмежувати право держави захиститись. Виникнення сильних терористичних організацій є одним з видів розвитку сучасних відносин, що спричиняє модифікацію концепції права на самозахист, про яку ми згадувати напочатку. З нашої точки зору, не потрібно вважати напад терористичної організації не агресією тільки через те, що це не державний актор.

Наступною вимогою, закріпленою у Статуті ООН є вимога зупинити самозахист, коли Рада Безпеки ООН вжила заходи для відновлення миру. Хочемо наголосити, що це повинні бути не будь-які заходи, а лише ті, що ефективно сприяють вирішення конфлікту і у держави зменшується чи стає зовсім відсутньою потреба захищатись.

Наостанок, хочемо додати ще одну вимогу до реалізації права на самозахист – це дотримання міжнародного гуманітарного права. Самозахист – це збройні методи, які наносять велику шкоду у різних сферах, але перш за все населенню. Держава, навіть якщо вона реалізовує силу з правомірною метою, повинна не забувати і про цю межу правомірності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A more secure world: our shared responsibility. Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change. A/59/565. 2 December 2004. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/report.pdf> (date of access: 12.05.2021).
2. A/CN.4/318/Add.5-7. Addendum - Eighth report on State responsibility by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur - the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility (part 1). Yearbook of the International Law Commission. 1980. Vol. II(1). URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_318_add5_7.pdf (date of access: 12.05.2021).
3. Akande D., Tzanakopoulos A. Use of Force in Self-Defence to Recover Occupied Territory: When Is It Permissible? EJIL:Talk! 18 November 2020. URL: <https://www.ejiltalk.org/use-of-force-in-self-defence-to-recover-occupied-territory-when-is-it-permissible/> (date of access: 12.05.2021).
4. Andreias V. A. V. Anticipatory self-defense in international law: legal or just a construct for using force? URL: <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=122935> (date of access: 12.05.2021).
5. Armstrong A., Reisman W.M. The Past and Future of the Claim of Preemptive Self-Defense. American Journal International Law. 2006. Vol. 100:525. P. 525 – 550.
6. Arria-Formula Meetings. UN Security Council Working Methods. 16 December 2020. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-security-council-working-methods/arria-formula-meetings.php> (date of access: 12.05.2021).
7. Aust A. Handbook of International law. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 496.
8. Ayala B. Three books On the Law of War and on the Duties Connected with War and on Military Discipline. Volume II. Translated by J.P. Bate. 1912. P. 250. URL: <https://archive.org/details/dejureetofficiis02ayaluoft/page/n9/mode/2up> (date of access: 12.05.2021).

9. Bakircioglu O. The Right to Self-Defence in National and International Law: The Role of the Imminence Requirement. *Indiana International & Comparative Law Review*. 2009. Vol. 19:1. P. 1 – 48.
10. Bethlehem D. Notes and Comments Principles Relevant to the Scope of a State's Right of Self-Defense Against an Imminent or Actual Armed Attack by Nonstate Actors. *American Journal of International Law*. 2012. Vol. 106:000. P. 1-8.
URL: <https://www.un.org/law/counsel/Bethlehem%20-%20Self-Defense%20Article.pdf> (date of access: 12.05.2021).
11. Brownlie I. *Principles of Public International Law*. Seventh Edition. Oxford: Oxford University Press, 2008. P.784.
12. Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). ICJ Judgment. 19 December 2005. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf> (date of access: 12.05.2021).
13. Case Concerning Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America). ICJ Judgment. 6 November 2003. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/90/090-20031106-JUD-01-00-EN.pdf> (date of access: 12.05.2021).
14. Case of Chiragov and Others v. Armenia. Grand Chamber Judgment. 16 June 2015. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353> (date of access: 12.05.2021).
15. Catic E. A right to self-defence or an excuse to use armed force? 2020. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1454672/FULLTEXT01.pdf> (date of access: 12.05.2021).
16. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague. 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195> (date of access: 12.05.2021).
17. Cooper H., Schmitt E., Haberman M., Callimachi R. As Tensions with Iran Escalated, Trump Opted for Most Extreme Measure. *New York Times*. 2020. URL:

https://www.nytimes.com/2020/01/04/us/politics/trump-suleimani.html?campaign_id=60&instance_id=0&segment_id=20060&user_id=285e0687bd79f5610c20b52d37875ff8&regi_id=47276260 (date of access: 12.05.2021).

18. Declaration of Judge Buerghenthal. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-05-EN.pdf> (date of access: 12.05.2021).

19. Dinstein Y. War, Aggression and Self-Defence, Third edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 300.

20. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of access: 12.05.2021).

21. Draft Declaration on Rights and Duties of States. 1949. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/2_1_1949.pdf (date of access: 12.05.2021).

22. Drumbl M., Reisman W. M., Jinks D., Dinstein Y., Glennon M. J. Self-Defense In An Age Of Terrorism. Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law). 2003. Vol. 97. P. 141-152.

23. Gray C. The ICJ and the Use of Force. 2013. URL: <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=840017005024118075101104103116112069035015009020000075110100095096007029074123003010028032100126054048009106100112091070115083055044090011064100008003123123083087068078052071011008117015070101012000005087122002118124118108120066121104013006007086020&EXT=pdf&INDEX=TRUE> (date of access: 12.05.2021).

24. Greenwood C. Self-Defence. Oxford University Press. 2011. URL: https://spacelaw.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_spacelaw/EPIL_SelfDefence.pdf (date of access: 12.05.2021).

25. Grotius H. On the Law of War and Peace. Translation from Latin by De Jure Belli ac Pacis, abridged by Campbell A.C. Kitchener: Batoche Books, 2001. P. 374. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/grotius/Law2.pdf> (date of access: 12.05.2021).
26. Hearings Before the Committee on Foreign Relations United States Senate Seventieth Congress on The General Pact for the Renunciation of War signed at Paris 27 August 1928. 7 and 11 December 1928. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbhear.asp (date of access: 12.05.2021).
27. Hosenball M. Trump says Soleimani plotted ‘mminent’ attacks, but critics question just how soon. Reuters. 2020. URL: <https://www.reuters.com/article/us-iraq-security-blast-intelligence/trump-says-soleimani-plotted-imminent-attacks-but-critics-question-just-how-soon-idUSKBN1Z228N> (date of access: 12.05.2021).
28. International humanitarian law and the challenges of contemporary armed conflicts. Report. Document prepared by the International Committee of the Red Cross. 32nd International Conference of the Red Cross and Red Crescent, 8-10 December 2015. URL: <https://www.icrc.org/en/document/international-humanitarian-law-and-challenges-contemporary-armed-conflicts> (date of access: 12.05.2021).
29. International Military Tribunal (Nuremberg). Judgment of 1 October 1946. URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1946_Nuremberg_Judgement.pdf (date of access: 12.05.2021).
30. Judge Christopher Greenwood. United Nations Audiovisual Library of International Law. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ls/Greenwood_bio.pdf (date of access: 12.05.2021).
31. Judge Sir Christopher Greenwood. Reflections on the Right of Self-Defence in International Law. URL: https://legal.un.org/avl/ls/Greenwood_PS_video_1.html (date of access: 12.05.2021).
32. K. Nagaraj Naidu. Arria Formula meeting organized by Mexico “Upholding the collective security system of the UN Charter: the use of force in international law, non-state actors and legitimate self-defense”. 24 February 2021. URL:

<https://www.pminewyork.gov.in/IndiaatUNSC?id=NDE3Nw> (date of access: 12.05.2021).

33. Kelly P. Preemptive Self-Defense, Customary International Law, and the Congolese Wars. E-International relations. 2016. URL: <https://www.e-ir.info/2016/09/03/preemptive-self-defense-customary-international-law-and-the-congolese-wars/> (date of access: 12.05.2021).

34. Kretzmer D. The Inherent Right to Self-Defence and Proportionality in Jus Ad Bellum. European Journal of International Law. 2013. Vol. 24. Issue 1. P. 235–282.

35. League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations. 1926-1927. Vol. LVIII. No. 1, 2, 3, 4. P. 225-231 URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%2058/v58.pdf> (date of access: 12.05.2021).

36. League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations. 1926-1927. Vol. LIV. No. 1, 2, 3, 4. P. 291-301. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%2054/v54.pdf> (date of access: 12.05.2021).

37. League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations. 1936. Vol. CLXV. No. 3801-3824. P. 19-43. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20165/v165.pdf> (date of access: 12.05.2021).

38. Lee T.B. Paris attacks: French president calls them an “act of war” by ISIS. Vox. 14 November 2015. URL: <https://www.vox.com/2015/11/14/9734312/paris-attacks-shootings-terrorism-isis> (date of access: 12.05.2021).

39. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. ICJ Advisory opinion. 9 July 2004. URL: <https://www.icj->

[cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf](https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf) (date of access: 12.05.2021).

40. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. ICJ advisory opinion. 8 July 1996. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (date of access: 12.05.2021).

41. Letter dated 23 September 2014 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the Secretary-General. United Nations S/2014/695. 23 September 2014. URL: <https://undocs.org/en/S/2014/695> (date of access: 12.05.2021).

42. Malanczuk P. Akehurst's Modern Introduction to International Law. Seventh Revised Edition. London: Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2002. P. 449.

43. McHugh J.J. Forcible Self-Help in International Law. Naval War College Review, November - December 1972. Vol. 25. No. 2. P. 61-86.

44. Milanovic M. The Soleimani Strike and Self-Defence Against an Imminent Armed Attack. EJIL:Talk! 2020. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-soleimani-strike-and-self-defence-against-an-imminent-armed-attack/> (date of access: 12.05.2021).

45. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), 1986. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf> (date of access: 12.05.2021).

46. O'Connell M.E. The Killing of Soleimani and International Law. EJIL:Talk! 2020. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-killing-of-soleimani-and-international-law/> (date of access: 12.05.2021).

47. Occelli M.B. Sinking the Caroline: Why the Caroline Doctrine's Restrictions on Self-Defense Should Not Be Regarded as Customary International Law. San Diego International Law Journal. 2003. Vol. 4. P. 467-490.

48. Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory. Expert meeting Report prepared and edited by Tristan Ferraro Legal adviser. ICRC. 2012. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-4094.pdf> (date of access: 12.05.2021).

49. Pinkard J. L. Self-help, Self-defence, and preservation in international law. URL: <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/wp.towson.edu/dist/b/55/files/2019/12/Spring-1968-Article-No.2.pdf> (date of access: 12.05.2021).
50. Prosecutor v Kordić and Čerkez. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Trial Chamber, Judgment. Case No IT-95-14/2-T. 26 February 2001. URL: https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/en/kor-tj010226e.pdf (date of access: 12.05.2021).
51. Report of the International Law Commission on the work of its Thirty-second session, 5 May - 25 July 1980, Official Records of the General Assembly, Thirty-fifth session. Supplement No. 10. Yearbook of the International Law Commission. 1980. Vol. II(2). URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_35_10.pdf (date of access: 12.05.2021).
52. Report of the Panel on United Nations Peace Operations. General Assembly, Security Council A/55/305 S/2000/809. URL: <https://undocs.org/A/55/305> (date of access: 12.05.2021).
53. Report of the Secretary-General “In larger freedom: towards development, security and human rights for all”. A/59/2005. 21 March 2005. URL: <https://undocs.org/en/A/59/2005> (date of access: 12.05.2021).
54. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (date of access: 12.05.2021).
55. Robinson P. Pre-emptive War as a Manifestation of Hegemonic Power: Rome, Britain, and the United States. URL: <http://isme.tamu.edu/JSCOPE05/Robinson05.html> (date of access: 12.05.2021).
56. Rome Statute of the International Criminal Court. A/CONF.183/9. 17 July 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf> (date of access: 12.05.2021).

57. Ruys T., Silvestre F.R. The Nagorno-Karabakh Conflict and the Exercise of “Self-Defense” to Recover Occupied Land. Just Security. 10 November 2020. URL: <https://www.justsecurity.org/73310/the-nagorno-karabakh-conflict-and-the-exercise-of-self-defense-to-recover-occupied-land/> (date of access: 12.05.2021).
58. Schönleben E. Collective self-defence or just another intervention? Voelkerrechtsblog. 2 November 2020. URL: <https://voelkerrechtsblog.org/collective-self-defence-or-just-another-intervention/> (date of access: 12.05.2021).
59. Scott N.C. The Falklands War understanding the power of context in shaping Argentine strategic decisions. Calhoun: The NPS Institutional Archive. 2007. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/36696956.pdf> (date of access: 12.05.2021).
60. Security Council Resolution No. 660. 2 August 1990. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/94220> (date of access: 12.05.2021).
61. Security Council Resolution No. 661. 6 August 1990. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/94221> (date of access: 12.05.2021).
62. Separate Opinion of Judge Higgins. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-02-EN.pdf>.
63. Separate Opinion of Judge Kooijmans. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-03-EN.pdf> (date of access: 12.05.2021).
64. Shaw M. W. International law. Sixth edition. Cambridge. Cambridge university press, 2008. P. 1542.
65. Statement by the Department of Defense. US Dept of Defence. 2020. URL: <https://www.defense.gov/Newsroom/Releases/Release/Article/2049534/statement-by-the-department-of-defense/> (date of access: 12.05.2021).
66. Stracqualursi V., Hansler J. Pompeo: Strike on Soleimani disrupted an ‘imminent attack’ and ‘saved American lives’. CNN Politics. 2020. URL: <https://edition.cnn.com/2020/01/03/politics/mike-pompeo-iran-soleimani-strike-cnntv/index.html> (date of access: 12.05.2021).

67. The Chatham House Principles of International Law on the Use of Force by States in Self-Defence. 2005. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2005-10-01-use-force-states-self-defence-wilmshurst.pdf> (date of access: 12.05.2021).
68. The National Security Strategy of the United States of America. 2002. URL: https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss2002.pdf?ver=oyVN99aEnrAWijAc_O5eiQ%3d%3d (date of access: 12.05.2021).
69. Treaty of friendship, co-operation and mutual assistance between the People's Republic of Albania, the People's Republic of Bulgaria, the Hungarian's People's Republic, the German Democratic Republic, the Polish People's Republic, the Romanian People's Republic, the Union of Soviet Socialist Republics and the Czechoslovak Republic. Warsaw. 14 May 1955. No. 2962. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20219/volume-219-I-2962-English.pdf> (date of access: 12.05.2021).
70. UN Commission of Inquiry on Syria: ISIS is committing genocide against the Yazidis. United Nations Human Rights Council. URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/Pages/NewsDetail.aspx?NewsID=20113&LangID=E> (date of access: 12.05.2021).
71. UN General Assembly Resolution "Essentials of peace" No. 290 (iv). 1 December 1949. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/210389> (date of access: 12.05.2021).
72. UN General Assembly Resolution "Uniting for peace" No. 377 (v). 3 November 1950. URL: [https://www.un.org/en/sc/repertoire/otherdocs/GAres377A\(v\).pdf](https://www.un.org/en/sc/repertoire/otherdocs/GAres377A(v).pdf) (date of access: 12.05.2021).
73. UN General Assembly Resolution No. 60/1. 16 September 2005. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf (date of access: 12.05.2021).
74. UN Security Council Resolution 136. 12 September 2001. S/RES/1368 (2001).

75. Waxman M.C. The 'Caroline' Affair in the Evolving International Law of Self-Defense. The Lawfare book review. 28 August 2018. URL: <https://www.documentcloud.org/documents/4792657-Waxman-Caroline-Affair-Review.html> (date of access: 12.05.2021).
76. Wright R. The Modern Law of Self-Defence. EJIL: Talk! 2017. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-modern-law-of-self-defence/> (date of access: 12.05.2021).
77. Андрусак Г.М. ідея природного права в обґрунтуванні права на необхідну оборону. Часопис Київського університету права. 2015. № 4. С. 259-262.
78. Антонович М.М. Міжнародне публічне право. – К.: Вид.дім „КМ Академія”; Алеута, 2003. 308 с.
79. Барандій М.В. Поняття суверенітету держави у міжнародному праві. Часопис Київського університету права. 2010. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2010_2/307.pdf (дата звернення: 12.05.2021).
80. Бєлєвцева В. Державний суверенітет, його ознаки та властивості. Теорія держави і права. 2009. № 10. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15727/02-Byelyevtseva.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.05.2021).
81. В. Волохов. Чи не настав час об'єднуватися? Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». 18 липня 2014. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/ne-pora-li-obedinatsa1/> (дата звернення: 12.05.2021).
82. Вавілова Н. В., Сівоха І. М., Леонов В. В. Право держав на застосування сили в міжнародних відносинах. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiwtKqr8uTvAhXNs4sKHQCbBIIQFjAlegQIDxAD&url=http%3A%2F%2Fcvsd.nuou.org.ua%2Farticle%2Fview%2F127716%2F122529&usg=AOvVaw20oo718y3ks1d21AZa6Vat> (дата звернення: 12.05.2021).

83. Василенко В.А. Международно-правовые санкции. – К.: Вид.дім Головное Издательство Издательского Объединения «Вища Школа», 1982. 230 с.
84. Голубєва А., Атанесян Г., Дергачов В., Козлов П. Нагірний Карабах: хто виграв і що дали? BBC. 11 листопада 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54887608> (дата звернення: 12.05.2021).
85. Гункель О. У Багдаді внаслідок авіаудару США загинув іранський генерал Касем Сулеймані. DW. 2020. URL: <https://www.dw.com/uk/у-багдаді-внаслідок-авіаудару-сша-загинув-іранський-генерал-касєм-сулеймані/a-51874497> (дата звернення: 12.05.2021).
86. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. 1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата обращения: 12.05.2021).
87. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства Оборони України № 164 від 23 березня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 12.05.2021).
88. Іракська армія почала наступ на курдські позиції. BBC News. 16 жовтня 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-41632926> (дата звернення: 12.05.2021).
89. Козюбра М.І. Загальна теорія права. – К.: Ваїте, 2015. 392 с.
90. Коментар речника МЗС України щодо оголошення консула Генерального консульства РФ в Одесі небажаною особою. 27 квітня 2021 року. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-rechnika-mzs-ukrayini-shchodo-ogoloshennya-konsula-generalnogo-konsulstva-rf-v-odesi-nebazhanoyu-osoboyu> (дата звернення: 12.05.2021).
91. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. 12 серпня 1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 12.05.2021).

92. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 12.05.2021).
93. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#n158> (дата звернення: 12.05.2021).
94. Лук'янюк В. Фолклендська війна. Цей день в історії. 1 квітня 2012 року. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0402M/> (дата звернення: 12.05.2021).
95. Мелкевик Б. Юридическая практика в зеркале философии права. Перевод с фр. и англ. М.В. Антонова, А.Н. Остроух, В.А. Токарева, Е. Уваровой и др. / отв. ред. М.В. Антонов. — СПб.: ИД «Алеф-Пресс», 2015. 288 с.
96. Определение Агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74/conv#Text (дата обращения: 12.05.2021).
97. Основи міжнародного гуманітарного права. 2017. URL: <http://ua.icrc.org/2017/08/11/ihl-basics-ukr/> (дата звернення: 12.05.2021).
98. Панченко Ю., Сидоренко С. Карабах, не схожий на Донбас: 8 відповідей на запитання про нову війну на Кавказі. Європейська Правда. 1 жовтня 2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/10/1/7114911/> (дата звернення: 12.05.2021).
99. Північноатлантичний договір. Вашингтон. 4 квітня 1949 р. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 12.05.2021).
100. Постанова Верховного суду від 3 червня 2020 року у справі № 357/13182/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89928706> (дата звернення: 12.05.2021).
101. Ржевська В.С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: дисертація на здобуття наукового

ступеня кандидата юридичних наук. Київ, 2003. 217 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1589504/> (дата звернення: 12.05.2021).

102. Семчинський К. Контрверса Теорії Справедливої Війни у Працях Філософів і Християнських Теологів. 2004. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20641/11_Semchinsky.pdf?sequence=1 (дата звернення: 12.05.2021).

103. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти. – К.: ФОП Голембовська О.О., 2018. 208 с.

104. Сидоренко С. Між анексією та окупацією: як правильно називати український Крим. Європейська правда. 16 березня 2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/16/7120937/> (дата звернення: 12.05.2021).

105. Сіваш О.М. Самооборона як обставина, що виключає протиправність діяння. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14066/1/Sivash_108-115.pdf (дата звернення: 12.05.2021).

106. Скотников Л.А. Право на самооборону и новые императивы безопасности. Международная жизнь. № 9. 2004. URL: https://www.mid.ru/vystuplenia-zaavlenia/-/asset_publisher/97FOfHiV2r4j/content/id/459082 (дата звернення: 12.05.2021).

107. Смерть, що потрясла світ: Джеймс Фоулі. BBC News. 20 серпня 2014. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2014/08/140820_foley_iraq_islamists_it (дата звернення: 12.05.2021).

108. Смирнова К.В. Колективна самооборона: Статут ООН та Право Європейського Союзу. 2011. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/746/703> (дата звернення: 12.05.2021).

109. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 12.05.2021).

110. Трегубенко А.С. Міжнародне право про застосування сили в системі колективної безпеки. Юридична наука. № 7. 2013. С. 104-110.